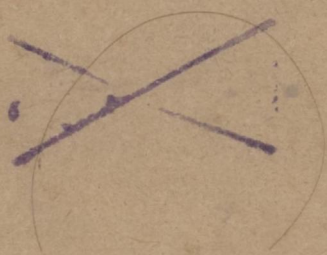

НАЧАТАХ

П41987

ВІЙСЬКОВИЙ
ЛІТЕРАТУРНО
МИСТЕЦЬКИЙ
АЛЬМАНАХ

1933 г

ЛІМ

1 (7)

X 11111

(5)

4323 41987 / n1
НА ЧАТАХ

ВІЙСЬКОВИЙ
ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
АЛЬМАНАХ

41987 / n1

ЛІТЕРАТУРА
МИСТЕЦТВО
КАРКІВ • 1933

1—7

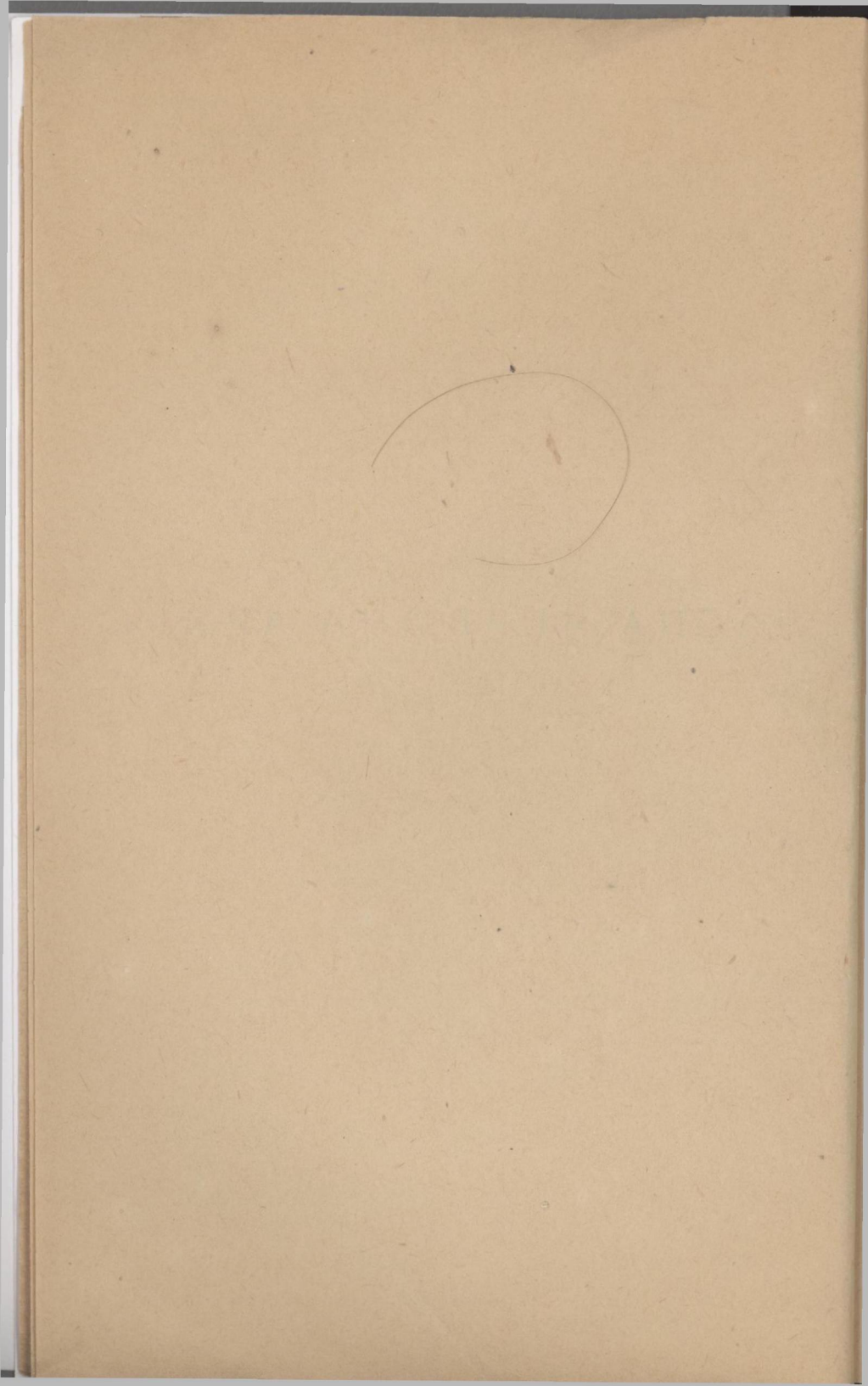
55 68

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі Українського
Друку“, „Картковому репертуарі“ та
інших покажчиках Української Книж-
кової Палати

Х У Д, К О Т Л Я Р Е В С Ь К А М

ДВОУ УПП. 7 друкарня ім. Фрунзе. Харків
Донець-Захаржевська, 6.

СУЧАСНА ЧЕРВОНА АРМІЯ

КОСТЬ КРУТЬКО

(УРИВОК З ПОЕМИ)

I

У Костя, як завжди, по горло роботи,
У творчій змаганні він гордо горить.
І раптом в стрілянні у нього прорив
Нараз додає іще більше турботи.

Знизивши цифри контрольних стрілянь,
Чота відстає від загального плану.
Не зчувся, як сталося, —

коли й відкіля,
Де і чого він коли не доглянув.

Ударна чота його перша була,
На марші відсталих ніколи не бачив...
І зморшка глибока на чоло лягла —
Ознака його працювитої вдачі.

II

Вдома, де, поруч книжкових гір,
Сидить тріумфально настроєна Ната,
Шепче свідомість:

— Піди й перевір,
Вергання завтра ручної гранати.

Піди перевір, чи плян до бійця
Доведено вчасно й докладно...
Підвівся рішуче

і владно
Ніжність зітер з лиця,

Дружина збентежено:

— Що ти,
Знову я вдома сама?
Брови крилаті дугами здійма,
Брови з постійним проти.

III

В казармі на стінах військові плакати,
Оздоблені в рами дубові, товсті,
Портрети вождів,
 годинник окатий
Поруч дверей, де вартового стіл.

Ліжка, сукняні випнувши спини,
Рівняються струнко на літеру "ен",
На них протигази чекають години,
Щоб в бою затримати плин дифосгену.

Годинник поволі карбує секунди, —
Вартовий негучно карбує кроки.
І дивляться звернуті набік курки,
Мов стійкові, чекаючи рунда.

Наповнений світлом, життям ленкуток,
Тут гасла й плакати із МОДР'у й ОЗЕТ'у.
В кутку олівцем „набирають“ газету,—
Стінну ільїчівку з найменням „Бойок“.

Підходить до гурту ройовий Соломка,
Руки в кишені, горбинкою ніс:
— Навіщо потрібна ця головоломка,
Невже в цьому і є комунізм?..

Газет надруковано в нас уже досить,
Досить у нас цих крикливих фраз.
Треба... — і тут його голос гундосий
Притих, занімівши одразу.

Соломка знітився, зовсім притих,
Десь штучно вироблює усміх привітний.
Брехливий, нещирий, людини негідний,
Він дивиться в бік командира чоти.

— А ще які фрази там є в газетах? —
Поблажливо мовив навмисне Крутько, —
Цікаво послухать такого поета
І навіть промову

вписать в протокол.

Соломка промовчав запитання гречно
Й лише по хвилі йому відповів,
Мовляв:
— Багато газет випускають недоречно,
Нам тра більше діла й менше слів.

— Чи знаєте, ви, командире рою, —
Почувся суворий голос в юрбі, —
Що преса то є наймогутніша зброя
У класовій боротьбі?

Слова ці пильнули по нервах, як пилка.
Відчувши, що можна попасти в провал,
Він тихо промовив:

— Це прикра помилка
Трапилась у мене в оцих словах...

Крутько, пригадавши збентеження Нати,
Підозру дряпнувши кінцем олівця,
Перевірив рушницю,
набої й гранати
побажав на добраніч бійцям.

Думки не вкладались у речення стислі,
Здогадів повна його голова,
І вислів Соломчин, ворожий вислів:
„... Помилка... в мене... в словах“...

IV

Стрільниця ясніє, як лисина біла,
Сурма сигналить: улуч, улуч!
Вибух гранати розрізав імлу, —
Тиша нервово і чуйно тремтіла.

Крутько, показавши, як вергати треба,
Гранату націлив у першу мішень, —
Мішень перехнябилась і шкереберть
Звалилась в глибоку траншею.

Бійці з бліндажів:

— Оце то так,
От коли б нам так влучати!..
І зацікавленість вироста:
— Метнути б мерщій, —
Швидше б почати.

Тиша сприймала виразне: ба-бах!!
Зміна за зміною вергали бомби.
Для новаків

це справжній содом був, —
Хилились вони,
Аж до дна в бліндажах...

Іде на рубіж остання зміна.
Коротка команда і вибухів п'ять.

Підрахували :

— Вергання відмінне...

Бійці вимовляли :

— Пальба на ять.

V

Сонце холоне, за обрій зникає, —
Кінчають навчання,

чистять зброю...

День відійшов,
Десь у вічність канув,
Щоб, знов народившись,
кликати до бою,

Вести вперед, на штурм санкюлотів,¹
Мужніх і доста навчених...

Гречно, несміливо,
як наречена,
День виступає в ясній позолоті.

Вилізло сонце — підбите око —
З чорної хмари, немов з орбіти,
Глянули тепло на поле широке,
Линуло на землю цілющим привітом.

Шоста година...
Сигналить сурма, —
Дають командири накази - команди...
Так починається ранок штурму,
День військової пропаганди.

VI

Тиша.
Коротке дихання вітру,
Лунко ступає на землю нога.
Партосередок нашим арбітром —
Соціалістичних змагань.

Рухливість і сила в кожному суглобі,
Курява згускла

димом спід ніг.

Зустрілися з „ворогом“,
вдарили в лоб і
На цьому кінець „війни“.

Сонце холоне —
за обрій зникає,

¹ На зарядку в трусах — вислів курсантів.

VIII

Соломка думки свої сота тривожні, —
Сьогодні ранковий огляд речей, —
З скриньки своєї не зводить очей,
Там бо загибель його заложено.

Нараз почалось :

— Комрою Соломка,
Скриньку свою подавайте сюди.
Стояв нерухомо, аж зсиня блідий,
Ніби спускали його в ополонку.

— Мерщій відмикайте скриньку свою,
Чи може злякались, що прикладу мало?
— Я ключа десь згубив,
мабуть у гаю,
Як віниччя вчора ламали.

Сказав якомсь мляво і журно притих
І очі похнюпив кудись у підлогу...
— Зірвати замок! —
Наказав комчоти,
Одразу бійці відчують тривогу.

Шарпнувши рукою,
сіпнувся назад,
Бійці зацікавлені стали юрбою.
Підвівсь комчоти —
бійцям показав:
В скринці було —
дві цинки набоїв.

Соломка здригнувся, і холодний піт
Слав на гаряче чоло.
І очі вилазять з червоних орбіт, —
Захитався життєвий човен.

Так от чому проти газет виступав,
Ось де причина прориву в стрілянні...
Бойові набої до скриньки ховав,
А куплені гільзи до складу здавав:
— Лік є, тож ніхто не догляне.

Мав передати, — скувало запізнення,
Попався до рук, як риба в реж.
Трус, гавптвахта — арешт
І нарешті судове зізнання.

IX

Він син куркуля, що проліз на завод,
А звідти в червону казарму.
Був „активістом“, комрою і от —
Злодій з бандитської царини.

Дивився на світло, примруживши око,
Відразу до себе далеко ховав,
Як суд ухвалив:

— Десять років

З поразкою в правах.

X

А Ната, що ж Ната,
така тендітна,
Така прозора, як в склянці вода,
Така нещаслива,
Така жалюгідна —
Перед судом свою маску скида.

Вона лише так, була знайома,
Знала Соломку з дитинства, по школі,
Щождо цидулки, то їй невідомо, —
Ну, трохи кохала Соломку Миколу,

Але... —

розгубилась, наївно зідхнула, —

Суд оголошував їй ухвалу.
І слово останнє своє проковтнула,
Надію на виправдання поховала.

Очі відкрились їй широко, широко.
Синець попід очі крепом ліг.

Ухвала коротка судового вироку:

— За шкідницьку діяльність —
вісім літ...

Вісім літ за шпигунство
й зв'язки

З главарем
куркулівської банди,

Що проліз до козарми
вбюном слизьким

З завданням
ворожої
пропаганди...

„ПУНКТ“ І „ТОЧКА“

(УРИВОК З РОМАНА)

Коли мовчки пройшли увесь коридор і повернули назад, комсотні знову повторив, немов про себе, речення, що ним урвалася була їх розмова:

— Так, вони спритно загнали нас у тісний кут.

Ройовий одізвався на це кроків через десять не менш задумливо:

— Да, пунктик.

А кроків ще через п'ять додав:

— Самого Перченка досить, щоб...

Хоч це закінчив, та комсотні прекрасно його зрозумів, очевидно, бо кинув жвавіше вже:

— Якби тільки Перченко! А Балясний з третьої чоти, а Заіхайло та Корнійчук з першої. З цих же двох глузують, що вони змагаються за останнє місце в сотні.

— Далеко їм до Перченка: він може змагатися за перше ззаду місце в цілій школі.

Комсотні похмурився був на ройового посмішку: з чого тут, мовляв, сміятися? Але зморшки похмурости на перенісці хутко йому розгладилися, слабенький натяг на посмішку промайнув і йому в очах, мов відбиток ройового посмішки. Може, то засвітилася в очах комсотні згадка про молоді його роки, коли й він схильний був убачати гумористичну сторону і в прикрій справі, як тепер ройовий, що прямо сміхом зайшовся:

— Ні, що не кажіть, а візка вони нам підвезли здорово. Одна в нас була така точка, і вони якраз у неї влучили. Буде історія, якщо ми з знаменитими показниками і опинимось позаду.

Пристояли, вдесьте вже мабуть, біля дверей книгозбірні, де й почалася їх розмова: комсотні Карагалов, що йшов по книжку, спинив ройового Левенця, що вийшов з обміненою вже, спинив на хвилину, здавалося, запитанням чи до сотні йде Левенець та чи згоден він і має сьогодні час позмагатися в шахи, — Карагалов, програвши позавчора дві партії зряду, прагнув реваншу, — потім похвалився новим фотоапаратом, — фотографія була другою після шахів пристрасною обох, — і надією здобути знаменитий радіоприймач, — обидва вони були запеклі „радіоти“. Далі перейшла розмова на договір про змагання з п'ятою сотнею, а вже цю розмову трудно було так швидко урвати, то й

пішли по коридору, щоб не штовхали їх у напівтемряві, — саме біля книгозбірні, як на зло, перегоріла лампа в найгарячіший час — після „мертвої“ години, коли найбільше ходять книжки міняти.

Карагалов спершу свідомо стишував кроки проти книгозбірні: договарять — і він обмінить книжку, потім уже виробився умовний рефлекс такий, бо про книжку він забув, думку про неї витіснили „пункт“ і „точка“.

Майже вісімдесят відсотків чудових стрільців мала його сотня, відсотків понад десять стріляло на „добре“, решта ж... стріляла незадовільно. В жадній сотні не було стільки чудових стрільців, але в жадній і незадовільних стільки не було. Подібні ж показники характеризували й увесь стан бойової підготовки сотні. Це й була точка, в яку п'ята сотня вдарила таким пунктом договору:

„Не може вийти на перше місця сотня, що в ній більше як 2% курсантів матимуть „незадовільно“ в будь-якій галузі бойової підготовки, хоча б уся решта мала „чудово“.

П'ятій вигідний такий пункт, в неї „чудово“ рідше трапляється, але й „незадовільно“ не трапляється майже зовсім. А перед третьою зводиться на обрії реальна загроза: пасти задніх, коли досі йшла вона завжди попереду саме завдяки кількості показників „чудово“, користуючись з того, що, скажім, чудові стрільці залічуються підрозділам за правилами як півтори одиниці кожен.

Переконавшись, що тема про цю загрозу мало не безконечна, Карагалов запропонував дальшу розмову поєднати з боєм на шаховому полі, а раніше зайти на десять хвилин до книгозбірні — книжку ж йому треба перемінити та пробігти одну рецензію. Левенець охоче погодився.

Левенець любив бувати в бібліотеці. Щоразу, як приходив сюди, проймав його немов відгук того почуття, що наринувало було на нього при першій одвідуванні книгозбірні, коли широко розкритими очима дивився він на заспільш, від гори до низу, вкриті книгами високі стіни величезної кімнати — таку велику кількість зібраних до купи книг не міг він і уявити раніше, вона, велика ця кількість, збуджувала немов аж заздрість якусь до посідачів грандіозних цих скарбів знання і здобутків людської думки, потім радість, що приєднується і він до числа тих посідачів, видалося, що тепер він, всупивши в цей розкішний храм книги, навіки позбувся й усіх решток того „ідіотизму сільського життя“, про який писав Маркс, мов ураз перестало над ним тяжити село, і тут на хвилину момент неначе порожнечі — людиною міської культури він же не став ще, має тільки стати з допомогою й книг, їх кількість показує, що не легке це завдання, то на зміну порожнечі прийшла розгубленість, кількість приголомшувала — невже можна й треба все перечи-

тати? — але й породжувала радісну певність, що тут знайде він усю потрібну для його розуму споживу. І був страшенно здивований, коли, спитавши книжку про фотографію, дістав відповідь, що немає такої книжки. Як, щоб серед тисяч книг та не було одної про фотографію?

Книги з фотографії другого таки дня придбав для книгозбірні завбіб Ковтун, що й сам наче вражений був такою прогагиною в книжковій своїй скарбниці.

І що Ковтун, охоронник такого великого книжкового багатства, розпорядник і керівник цих скарбів, сам метнувся добувати для нього, хоч він кілька днів тому всього прийшов до школи, запитану книжку — це вразило тоді не менш, мабуть як і приголомшлива кількість книг.

Згодом сам з себе дивувався Сашко Левенець, що мі він, бойовий же, як казали товариші, комсомолец почувати себе бодай на хвилину безпорадним розгубленим селянином. Тепер бібліотека для нього просто складова частина шкільного життя — навчання й побуту, а Ковтун ніяк не бібліотечний бог Проте, шанобливе ставлення до книгозбірні і пошана до Ковтуна ще зміцніли навіть.

Не дарма саме Ковтун висловив таке, трохи „високоштильне“ порівняння, що школа їхня є відділ великого цеху, а вся Червона армія — один з цехів гігантської кузні, якої назва СРСР, де люди перековуються за новим, незрівняно досконалішим зразком. В книгозбірні це найвиразніше мабуть відчувається.

Не вражає, коли беруть люди книжки з військової справи з воєнної історії — це ж фахова для них література, і коли й з алгебри книжку хтось просить, то це тільки зовсім необізнану людину може здивувати, бо, не знавши алгебри, трудно бути добрим командиром, керувати стрілянням тощо, і політична література теж до військової справи стосується — слово теж зброя.

Але просять курсанти й книжки з астрономії, Нестеренко з Левенцевого рою, колишній наймит, захоплюється зоологією, недавній шахтар Кидай — один з найкращих стрільців їхньої сотні, любить читати книги з біології, і тепер гаразд тямить, що таке біологія, а вперше, коли попросив він книжку з цього питання, Ковтун насилу добрав, чого він хоче:

— Дайте мені, товаришу, книжку про життя, про всякі такі процеси.

Не самому йому поміг Ковтун розібратися з „усякими такими процесами“ — це по собі знає Левенець. Для Ковтуна насолодою було стежити, як убирає людський мозок знання, як перед його очима розвиваються люди протягом року-двох, за розвитком деяких він стежив з таким майже почуттям, як загарливий аматор-садівник стежить за розвитком незвичайної квітки від перших на ній листочків і аж до того, коли вкоронується вона дивного кольору пелюстками. Спершу дивом дивував його кожен, що, почавши з „усяких таких процесів“, незабаром виявляв чималу ерудицію в якомусь питанні, та як таких було

досить багато, то дивуватися перестав, проте інтересу до розвитку їх, до самого, сказати б, процесу їх розвитку не втратив, бо й сам розвивався разом з ними, доброхіть завдаючи собі чимало труда — роздобути книжку, якої немає у книгозбірні й у продажу, підчитати щось, щоб допомогти котрому розібратися з складним питанням. Часто й сам він при тому захоплювався предметом, і це позначалося на полицях книгозбірні: і читачі впливали на бібліотеку та її керівника, штовхаючи його поширювати і свою ерудицію, і книжкові полиці.

Чимало з уважних читачів були для Ковтуна не просто відвідувачі бібліотеки, це були його приятелі, майже друзі, одним із них і Левенець став.

Вловивши ритміку припливів та відпливів читачівської хвилі, вони старалися потрапляти до бібліотеки, коли Ковтун був найвільніший, часом збиралося їх кілька, тоді відбувалася ніби „летюча конференція“ найактивніших читачів. Цікаві питання порядку денного завжди знаходилися, хоч і стихійно.

Закинув, наприклад, Засядьвовк, — запальний прихильник воєнної історії, — Нестеренкові:

— От не розумію я, який толоч для майбутнього командира з зоології. Заб'єш собі голову метеликами та їжаками, що в ній й місця для тактики не буде.

Завзятий „астрофізик“ Пайда на це обурено:

— Як можна обстоювати таку вузість? Командир мусить бути всебічно розвиненою людиною. І не тільки, братику, через те, що Червона армія є й загальноосвітня школа, де й командир, як і політпрацівник, має бути учителем. Коли матимеш вузький видокруг, то добрим тактиком не будеш.

Тут же доказ з астрофізики:

— Знаєш, ти, Вовчику, про війну з атомами? Перемога вчених фізиків, що провадять цю війну, відкритє перед людством нечувані обрії. Навчившись руйнувати атоми, людство матиме такі потужні джерела енергії, які й не снилися недавно ще навіть найсміливішим науковим розумам. А природу атомів зрозуміли, вивчаючи... щоб ти, Засядьвовче, думав? — Зорі. Хто знає, може й Нестеренко, вивчаючи життя муравок, що теж організовані війни провадять, відкритє якісь нові закони раціонального провадження атак та контратак.

Тут видається Засядьвовкові, що він упіймав Пайдy на недоречності:

— Та-та-та! Знайшов з чого вчитися. Теж мені війни — без артилерії та кулеметів, без танків та авіації.

Пайда не піддається — він же тільки для прикладу каже, а ці приклади доводять потребу універсальності для працівника кожної галузі. Закидаючи Засядьвовкові вузість, Пайда й сам її виявляє — знову переходить до аргументів із світу зірок та межизірного простору. Левенець розуміє, що такою аргументацією не збити Засядьвовка, не дуже то розбирається він у таких речах, як атоми (воно, як признатися щиро, не геть то роз-

бирається й сам Левенець), розуміє це й Ковтун, що точніше за Пайду визначив у чому хіба Засядьвовкового розуму: в занадтій конкретності мислення. Поки Левенець добирає в думці аргументи проти Засядьвовка, Ковтун устряє в розмову.

— А ви, товаришу Засядьвовк, читаете хіба тільки про історію сучасних воєн? Кому я недавно діставав книжку про походи Александра Македонського? А тоді про кулемети, танки та літаки щось не дуже чути було.

Приголомшивши Нестеренкового критика конкретними аргументами, закінчує Ковтун тим, що многосторонність знаннів, які вбирає людський мозок, привчає його краще мислити. Тут не може не впасти в мову Кицай, що недавно подолав (не легка то була річ!) саме книгу про людське мислення.

Левенець і собі проти Засядьвовка один тільки аргумент хіба не хотів би він бути такою многобічно розвиненою людиною, як Ленін?

Помполіт Молод, що читав щось за перегородкою, виходить і ніби підсумовує дебати.

Він проти вузости, він схвалює захоплення будь-якою галуззю знання. Але про одне просить не забувати: що їхня школа не загальноосвітня, і з одного погляду має слухність Засядьвовка, що читання треба підпорядковувати основному завданню—виховати з себе командира. Щоб кожен був, як Кицай, справний з усіх поглядів курсант і дослідник усіх виявів життя, чи Левенець, що вміє поєднувати захоплення фото- та радіоаматорством з пильним навчанням, а ще знаходить час і на читання політичних книг та белетристики, і на шахи.

— Вмійте вкладатися в бюджет часу і додержуйте бюджетної дисципліни.

Молод подвійно радів, слухаючи дискусію (відклав книжку) що приємно було спостерігати, як ширшають розумові обрії курсантів, а що довідався про таку річ, яка могла стати небезпечною—надмірне захоплення незв'язаними безпосередньо з навчанням галузями знання може ж, безперечно, на ньому відбитися. Був певен—чималою мірою підживлює це захоплення Ковтун, згадалося, як домагався той коштів на купівлю позапланових книжок. Поклав поговорити з ним про це і частіше навідуватися до книгозбірні, тим паче, що тут певною мірою стихійно зароджується нова відміна політроботи.

Від цього „летючі конференції“ тільки виграли. Не програв і Ковтун—кохався чоловік на розмовах з інтелектуально розвиненими людьми.

От одна з розмов:

Ковтун. Жадібне більшовицьке плем'я до знання. Знаєте, що нагадують мені наші хлоп'ята, які йдуть до вартівні з книгою? В одному середньовічному французькому монастирі був чернець-лікар. Чималу частку життя прожив він, сидячи верхи на коні—об'їздив хворих навколо монастиря. А був дуже охочий до науки. Щоб не гайнувати дурно часу, приробив до сідла на стрижні попів, де завжди лежала розкрита книга. Ідучи

підцюпцем на свій шкапі через ліси та луки, він читав собі, збільшуючи свій розумовий багаж.

Молод. Вас, любий мій, губить брак уяви, інакше ви не стали б порівнювати того монаха з більшовицьким плем'ям. Був ваш лікар, очевидно, товстий і неповороткий чернець, порядно ледачий. Йому байдуже було, що може хтось із його пацієнтів конав тим часом, він куняв над своєю книгою, а конячина могла лобісінько собі пастися, забрівши в траву. І чим міг він „збільшувати розумовий свій багаж“, коли читав як не євангелію, то якесь „житіє святих“—річ тобто ще безглуздішу?

Ковтун. Вас, товаришу Молод, губить брак уяви, інакше ви не стали б малювати образ одного тільки ченця, та ще на сучасному тлі. Ви уявіть собі інших монахів, грубих, недоумкуватих, розпутних і лицемірних похитників і ледарів. То хіба не цяцуня мій лікар? А що читав він нісенітні з нашого погляду книжки, так не міг же він читати Марксів „Капітал“ за кілька віків до його написання. А порівняння я не робив, сказав тільки про асоціацію виниклу.

Молод знайшов би що заперечити, та не те мав на думці. Не був би він політпрацівник, коли б не скористався з нагоди для пропаганди. То сказав:

— Можливо ваш чернець був ліпший проти інших. Та трудно судити про тих, що жили кілька віків тому. А от цікаво, як уявляєте ви, товариші, ченців та взагалі духовних осіб теперішніх, підпору папи римського, що проповідує проти нас „хрестові походи“?

Чоловіка з п'ять курсантів змальовували портрети католицьких патерів. Та зводилися вони до двох типів:

Череватого, товстомордого, туподумного, брутального духовного жандарма, точнісінько немов пересічного православного попа недавнього, тільки що в сутані, а не в рясі.

Вузьколицого, з очима кокаїніста й обвислими під ними у синцях мішками, з сардонічно-садистичною усмішкою на червуватих, синюватого кольору, губах, холодно-розсудливого, обізнаного не тільки з церковною „наукою“, а й з наукою справжньою, спиртного пересмикувача й підтасовувача фактів, добре оплачуваного агента духовної контррозвідки.

Молод. Безперечно, певну рацію ви маєте. Другий тип, подібний до ксьондза з фільму „Хрест і мавзер“, мабуть що правдивіший. Але в житті типи не бувають такі виразні. Не сардонічно, а солодко-ласкаво усміхаючись, медоточиво розмовляючи, пасуть римські ксьондзи, як і наші розумніші попи робили, свою духовну стару.

Ковтун. Сардонічно вони усміхаються насамоті, думаючи про пасомих дурнів.

* * *

Цього разу Ковтунові було не до розмов: і йому і двом його поміщикам вистачало роботи—був саме приплив читачів.

Левенець оглянув ще раз новини „бібліотечного фронту“, а тоді став прислухатися до розмов курсантів, що ждали черги.

— Ти знаєш „Разгром“? Цікава книжка? Варто прочитати?

— Тобі особливо, бо ти, тільки що, невдача яка—так і розкис, тобі усе, щоб раз-раз—і в дамках. Почитай, голубе, як люди воювали, тоді визнаєш що значить витриманість і якому треба бути справжньому командирові.

— А цікава книжка? Як написана?—допоминався той свого.

Встряв у розмову Тещенко з п'ятої сотні.

— Читатимеш і не відірвешся. Мені одне тільки місце не вподобалося. Готуються до атаки, шаблі вже виймають, хочеться знати що ж далі, хто кого, а автор подає на трьох сторінках опис Левенсонових переживаннів. Писав, видно, Фадеев це місце під Толстого, в того у „Війні та мирі“ чимало таких відступів, і „перетолстив“ трохи. І Серафімовіча „Залізний потік“ чимсь нагадує мені „Разгром“.

Дивом здивувався Левенець. З Тещенком їхали вони разом до школи і розмовляли чимало, в перші дні один одного держалися, як завжди земляки, доки не обізнаються з оточенням. Тещенко, слюсар з цукроварні, справляв вражіння людини свідомию, проте не дуже розвиненою. І от, диви,...

Пішли думки про те, як хутко розвивається людина в певних обставинах. Приїде він через два-три роки на село у відпустку і побачить, що інше вже тепер село. То хибна була його думка, коли, вперше прийшовши до книгозбірні, думав про те, щоб стати людиною міської культури, що за міська культура така? Давніше справді міська культура існувала—буржуазна, а тепер нова культура твориться, не міська й не сільська—соціалістична, пролетарська. Може в їхньому Будинку колективіста бібліотека буде не набагато гірша, як у школі. Це не утопія, не маніловщина—працював же Сашко за тракториста в радгоспі „Червоножовтневий“, там книгозбірня на пару тисяч книг, а артіль їхня тепер теж потужне господарство.

Але самої книгозбірні не досить, щоб інші ставали люди. Тут у школі все оточення, організованість... Але ж і в колгоспі життя, робота стають організованіші, машин дедалі більшатиме, буде немов польовий завод, а на заводі праця дисциплінує, згуртовує робітн...

Думка рвонула з глибини свідомості назверх з такою силою, що він мало не підскочив. Натомість ляснув себе тільки по лобі „От голова, як це мені раніше не далось на згадку!“. Слідом за думкою сплів в уяві образ. Цей образ він доніс неушкоджений до приміщення сотні в сусідньому будинку.

* * *

Навколо двох найкращих у сотні шахістів зібрався в ленінським кутку чималий гурток.

Найближче сів Перченко, той самий. Він любив дивитися на всяку вправність, належачи до категорії людей, що з чужої

вправності цілком задовольняються, що для них чужа вправність не є стимулом до того, щоб і самим удосконалитися. Він радів з успіхів у стрілянні, які виявляли інші, рядів навіть, що сотня їхня йшла досі попереду, хоч сам він був у ній з кінця. Не те, що він не старався. До всякої роботи брався наче й сумлінно, на позір — пильно, трудно було й прискіпатися. А наслідки виходили зовсім не блискучі.

Засядьвовк за причину всього вважав почасти природжену, почасти попереднім життям виплекану вайлуватість.

— Він, хлопці, земляк мені трохи. Я немудру його біографію знаю. Служив кілька років по таких куркулях, що на волах кохаються. А ви знаєте, що значить робити волами? Помахуй батіжком та погейкуй, доки не помітиш, що загнався проти волів наперед, тоді пристой чи вернись: як хто любить. А як робота повільна, то надолужують часом: у поле виїзять перед світом, повертаються смеркома, на сон і лишається годин три-чотири. Невиспана ж хронічно людина, коли вона ще з природи не-поворотна, стає навіки вайлувата. От і виробився з нашого Перченка затятий мамула. Його б на переделку послати куди на завод, де трансмісії скажено крутяться, двигуни гудуть, верстати вищать. Або загинув би, або з глузду з'їхав, або люди з нього вийшли б.

Згадалися Левенцеві ці Засядьвовкові слова не тепер, коли побачив Перченка біля шахового столу, а в книгозбірні ще, коли ото думав про перетворення села. І в них вбачався вихід. Не те, що на завод послати Перченка та інших, а, сказати б, завод до школи залучити. Коротко характеризувався вихід із тісного кута, куди загнала їх п'ята сотня своїм пунктом, двома словами — шефство і соцзмагання. Думок про це та інших з ними зв'язаних може б і позбувся Левенець, щоб зосередитися на шахах, якби не вставав серед тих інших привабливий образ, неущкодженим донесений із книгозбірні.

* * *

Ганка Колосова — комсомолка, фрезувальниця в інструментальнім цеху і одна з найкращих ударниць. Та не про це думалося Левенцеві Сашкові, а...

Ніщо в зовнішності Ганки не нагадує, що вона вперта ударниця. Тоненька. Очі сині-сині, з мрійливим наче виразом (за очі та тендітний вигляд звуть її товариші Незабудкою). Голос виразний, але тихий і лагідний. Сміється Ганка рідко, усміхається тільки здебільшого тоді, коли інші сміхом заходяться, але вже як засміється, то сміх дзвінкий-дзвінкий, і тоді здається декому, що занадто поспішили прозвати її Незабудкою, їй би Лісовим Дзвіночком зватися.

А як був на заводі прорив (на штурм його ходили, допомагаючи шефам, і курсанти), Ганка, відробивши на своїм верстаті дві зміни, стала на третю до сусіднього, бо мав би гуляти — не вийшла на роботу Таня Гнибіда. Сині очі від втоми потемніли,

ще потихішав їй голос. Та коли Хорошко на другу зміну не хотів лишатися, хоч це край було потрібно, Ганчині очі стали ясні, як синя рапідна сталь, а голос залунав металево, чутий і крізь вищання оброблюваних деталей під різцями:

— І ти кажеш, що ти комсомолец, робітник? Мокра ганчірка ти, обивательська погань!

Така Ганка.

Коли проводив її Сашко по роботі, ледве пересувала ноги з утоми, аж спало було на думку, чи не понести її, і тоді ж відчув, що то була б майже болюча радість — нести її, боячись упустити чи роздавити навіть, як крихку коштовність.

Приходила Ганка до школи разом з іншими робітницями та робітниками. Зустрічався з нею ще раз Сашко на заводі. Двічі був у неї вихідними днями і щоразу не хотілося смертельно йти з затишної її кімнати. Потім табори. З таборів повернулася — вона на курорті. Тепер напевне приїхала — як же це він і досі до неї не зібрався? Шкода, що не завтра вихідний день.

Здебільша вони з Карагаловим розмовляють, коли грають у шахи, хоча б з приводу виступів фігурами. А цього разу мовчали, мов ушніпилися в шахи страшенно. Проте, глядачі розчаровані були. Кожному ясно, що міг би Левенець, скажім, якість виграти, а він натомість ще програв пішака. Бо саме склалася в голові комбінація, цікавіша за будь-які шахові комбінації всі разом.

Ганка вплинула б і на Перченка. Ого! Хорошко тоді, ні слова не кажучи, став до верстату і робив як сказаний. Що, якби Ганка викликала Перченка на змагання?

Не тільки через те, що в Сашкові рою Перченко, так хочеться Сашкові зробити з нього справді бойового курсанта вправного стрільця, доброго стройовика. Він любить Перченка. Щось дуже привабливе є в цьому великому, — і високому і широкоплечому, — добродушному хлопцеві з ясною усмішкою. І недурний Перченко хлопець — в питання політичних тощо гаразд розбирається. Не тільки Сашко певен, що Перченка можна „вивести на путь праведну“. Шейнман, що найдужче з Перченком дружить, отже знає його не гірше за автомобіль, на якому їздив перед школою, запевняв Левенця:

— Кажу тобі, такі люди, як він, подібні до авта, що йде одною швидкістю, доки шофер не натисне відповідного важеля. Не вина автомобіля, що він їде першою швидкістю, де треба третьою. Знайдеться щось, що за важіль правитиме, і ще побачиш, на що Перченко здатний.

Ні, такі рішуче подобається Сашкові змагальна комбінація Ганка — Перченко. Та й для всіх відсталих їхніх знайдуться добрі змагачі на заводі, треба тільки упорядкувати справу шефства, бо з їх сотнею найгірше щодо цього.

* * *

Не зачаровані були глядачі і з Карагалова гри. Хоч видно було, що виграє таки він, бо вже має пішака й коня переваги.

та чого він так монається, не йде в рішучий наступ? Розмінявся бо там кіньми, подвоїв партнерові пішаки, вивів на вільну лінію вежу — враз би кінець наблизив. А тепер он Левенець конем його шахує, ще, чого доброго, ініціативу перебере.

Карагалом тим часом теж не міг зосередити всю увагу на шахах через інші думки.

Декому з курсантів здається, що то командування п'ятої підступ проти них затіяло, отой „пункт“ до договору долучивши. Карагалов знає, що немає тут ніякого підступу, що навряд чи й з своєї ініціативи обстоювала такий пункт п'ята. Бо підказати його могли і начшколи, і зав навчальної частини, і командир батальйону, і навіть... його таки, Карагалова, помічник у справах політичних.

Досі Карагалов уважав, що більше досягнення, коли один курсант перейде з категорії добрих стрільців до категорії чудових чи з задовільних у добрі, ніж два із незадовільних у задовільні. Він і зосереджував увагу на просуванні вперед здібніших, на відсталих майже махнувши рукою... І ще... не міг Карагалов суворо поставитися до Прокопова чи Гольцкефера, коли вони щоразу могли з трьох набоїв вибити тридцять чи й більше очків; Корнійчук безперечно дисциплінованіший за Прокопова, але ж він й десяти не виб'є, як же його проминути нарядом?

— Кинь, ти, Карагалов, ганятися за рекордами. Ми не заради рекордів запроваджуємо соцзмагання та ударництво, а саме щоб підтягти відсталих.

Вже й не пригадує точно, хто саме з можливих ініціаторів „пункту“ говорив це, зміст застережень у всіх приблизно однаковий був. Карагалов слухав, погоджувався і... робив по-своєму. Цифри відсталості проходили немов поза його, завороженою цифрами рекордів, увагою. А от тепер ті цифри неуспішності вдерлися в увагу насильно, об'якорилися в мозку і не позбудешся їх, хоч би й хотів. А Карагалов і не хоче, він, коли вже вразить його що дуже, раз-у-раз повертається до нього думкою, як ото є такі люди, що люблять хворий зуб шпилькою колупати, доки не розколупають до крові; та Карагалов, коли б і став колупати хворого зуба, то тільки на те, щоб зовсім його виколупати. Він любить згущувати фарби, та це не відбирає йому волі до акції, як багатьом таким згущателям, навпаки навіть. Доки дедалі темнішими фарбами розмальовує його уява певне становище, більшає в ньому енергія, хіть змінити становище на світліше. В полоні німецькому як був, то били їх, підвішували до стовпа, іншими способами мордували. І він, як і інші, вдавався в розпач, та коли декого розпач до самострати доводив, він набрався енергії, щоб утекти, і пробрався до Швейцарії. З бандами як воював, то вдвоє більшу за його загін банду уявляв більшою вшестеро, щоб з тим більшою енергією на неї вдарити і розбити вщент. Так аж до дрібниць. Навіть у шахи найкраще міг він грати, тільки уявивши, що партнер його дужчий за Альохіна й Капабланку разом.

Тепер уявлялася йому його сотня найгіршою, не те що школі, а в цілій армії. Окремі випадки недисциплінованості розrostалися на жакну розпущеність, відсталість деяких — на загальну неуспішність.

В ендшпілі сталася пригода, що розв'язала партнерам язика. Шахнувши Левенцевого короля, Карагалов попередив:

— Шефство!

І усміхнувся:

— Шах!

Усміхнувся й Левенець.

— То й ви про шефство думаете?

І як zostалися тільки вдвох коло шахового столика, — приваблювала нудна партія „болільників“, — то зміг Сашко поділитися своїми думками з приводу змагальної комбінації: Петченко — „одна цікава ударниця-комсомолка“.

Партію не закінчили — треба були лаштуватися до перевірки, та встав Карагалов від шахівниці з таким почуттям, наче виграв він щось незрівняно важливіше за шахову партію. Після перевірки відшукав Гулімбаєва, помічника свого в справах політичних, і, вийшовши з приміщення школи, з годину мабуть прогулювалися вони мимо Гулімбаєва квартири.

* * *

Ранком Гулімбаєв мав розмову з Курченком, секретарем сотенного партосередку, потім удвох пішли до Молода.

— Що в третій сотні був, сказати, б ухил, — про це ми самі вам говорили, товаришу помполіт, — почав Курченко. — Але й треба сказати, що третя сотня в найгірших умовах...

— ?!

— ...щодо шефства. Ви ж, очевидно, не забули, що коли прикріплювали цехи заводу до сотень, то забракло одного цеху і чомусь саме третя без цеху zostалася.

— Бо ви йшли попереду, а я ще не добрав тоді, що й трохи вбик.

Помполіт визнав, що треба налагодити шефську справу не тільки щодо третьої сотні, бо й взагалі потихішало з цими. Курченко та Гулімбаєв домагалися, щоб зміцнювати шефство, доручили насамперед третій сотні. Молод усміхнувся:

— Ви з ким змагаєтеся? З п'ятою? То хай завтра двоє з третьої і один хто з п'ятої виряджаються на завод.

* * *

Не заставши секретаря заводського парткому, Курченко, Левенець та Петров, секретар комсомольського осередку п'ятої сотні, вдалися до голови завкому — Новака. Той чи справу зайнятий був, чи заради профбюрократного форсу примусив підождати понад півгодини — все розмовляв телефоном, а слухаючи потім їх з незадоволеним виглядом, щось записував.

шикарного в, малиновій оправі з срібним обрізом, записника, відко, сторонне темі розмови, яку можна було запам'ятати без записування. Закінчивши записувати, поморщився:

— Бачите, не до шефства нам зараз, з своїми справами не впораємося — ніяк далі 85% програми не сягнемо, скільки не б'ємося.

Курченко, що почав був з дружнього „ти“, а в час чекання та розмови хмурнів дедалі дужче, не витерпів:

— Охоче припускаю, що для вас особисто, дорогий товаришу, будівництво Червоної армії є справа, м'яко кажучи, не своя, — партійна заводська організація та все робітництво, очевидно, іншої про це думки. Однак, не можу не відзначити, що й інтереси „своїєї“ справи розумієте ви кепсько, бо міцний шефський зв'язок із школою міг би бути корисним і в виконанні програми.

Новак почервонів:

— Ви ще молодий мене вчити.

Хто знає, до чого б дійшла розмова, якби саме не зайшов Федорович, секретар парткому.

— А, в тебе гості дорогі! Здорові, здорові, товаришочки, дуже вчасно прибули. Я вже думав до вас сам виряджатися, бо щось останнім часом у нас, як сказав би товариш Новак, зв'язок послаб. А воно, хоч ми шефи, а ви підшефні, без вашої допомоги так що й не обійдемося.

Курченко повеселішав, а Новак, не витримавши його насмішкуватого погляду, відвернувся зніяковіло. Федорович мав острє око.

— Те-те-те! Новак, бачу, вже встиг улити ложку дьогтю в бочку з медом. Присягаюся, що угадаю й яку. Правда ж, він казав вам, що не до шефства, бо з промфінпланом не гаразд?

Армійці презирнулися, усміхаючись: справді як у око вліпив. Усміхнувся й Федорович:

— Ви, хлоп'ята, не вважайте на нього. Він чудесний хлопець, тільки міцний однодум. Йому трудно домислитися до такої комбінації, щоб виконання програми зміцнити шефство, а зміцненням шефства поліпшити виконання програми. Та кинь, Новаче, супитися, бачиш же — хлопці путні. А що, якби отаких сотнягу, партійців та комсомольців, до нас на завод тижднів на два-три...

Не відчепився від Новака, поки не усміхнувся і той.

— Ну, от і чудесно. Ходім, товариші, до мене, там менше намагаватимуть.

За годину, що розмовляли, двічі викликав телефоном школу Федорович, говорив і з Молодом, і з Тарасюком, начальником та комісаром школи.

Сашко, наймолодший, здебільша мовчав. Тільки як зайшла мова за „безцехову“ третю сотню, наважився подати голос за інструментальний цех. Федорович глянув здивовано, потім усміхнувся самими очима.

— Є знайомі?

Не ждучи словесної відповіді, тільки глянувши на зашарі- враз Левенцеве обличчя, звернувся до Новака:

— Як ти думаєш? Я гадаю, коли хочуть інструментальний, нехай, навіть найкраще інструментальний, це ж найменший цехів, прикріплених тепер до артполку, найлегше його відкріпити.

В інструментальному ніяково було Левенцеві питатися про Курченкові про Ганку, дарма що вирішив був поговорити нею насамперед про діло: щоб вона ніби персональне шефство взяла над Перченком, ставши з ним до змагання. А не знав ж в якій вона зміні, та й прийшли саме в перерву. На щастя вчув за верстатами дзвінкий її сміх, такий відмінний. За хвилину вже держав обидві її руки в своїх, дивився у усміхнене радісне обличчя, відчуваючи, що не заради Перченка хотів він бачити і не про нього насамперед говорити. Та те, про що говорити хотілося, не було виразно усвідомлене, однак ясно було, що не тут, на людях, та й часу надто мало — закінчується в перерву.

Щодо Перченка згодилася Ганка з одною умовою: щоб Левенець і собі викликав на змагання Таню Гнибиду, що відстає систематично, більше як на 70% ніколи місячне завдання не виконала, тягне назад усю бригаду. І повела враз знайомити з Танею.

Таня була інша, ніж уявлялося Левенцеві. Не зухвала, і не з тупим, відворотним обличчям, а з виразом сором'язливості у вогких чорних очах. Вона й справді засоромилася немов, коли Ганка сказала, що хоче Левенець з нею змагатися, та це їй завадило їй вперто не погоджуватися. Спершу мовби (чи справді може) не розуміла, як же це змагатися, коли він рушницею та кулеметом, а вона при верстаті. Пояснили їй, що відсоток можна вивести і на виконання навчальної програми, як і виробничої, що додержання виробничої дисципліни можна порівнювати з додержанням військової, і громадська активність у школі та на заводі до порівняння надається, так само і доглядання верстату та гвинтівки.

Тоді просто вперлася — „не хочу“. Підійшли дві робітничі літніші.

— Чого маніжишся, дурна? Якби такий ладний хлопець хотів зо мною змагатися, то я б ураз. Та він мене не просить, тебач, намовляє, видно до вподоби йому припала, — вкинула чорнява, видзиганиста, з тих жінок, видно, про яких кажуть, що „на ній і шкура говорить“.

Друга, статечніша, і собі втрутилася:

— Нічого ж поганого тобі не пропонують. І не на все життя на три місяці всього. Не сватають же тебе. Ну, заломить в тебе, то що? Хіба тобі привикати, що тебе заломляють? — спитала ущипливо.

Дівчина розсердилася (а може і довід видзиганистої вплинуло протее):

— А то ще побачимо хто кого. Згодна. Коли й де договори підписувати?

— Браво, Танюшо! — заляскала в долоні Ганка.
— Знай наших! — підморгнула видзиганиста.

* * *

Сто не сто, а шістдесят чоловіка партійців та комсомольців школа на завод дала на два тижні. Левенець не потрапив в їх число. Просився, але не послали, бо посилали кваліфікованих робітників, що могли при потребі стати до того чи іншого верстату.

Блейер, командир першого рою, покепкував з Левенця:

— А я йду, бо я кваліфікований токарь, а не якийсь там тракторист.

Сашко розсердився був спершу. Потім пригадалося:

Як виряджала школа курсантів до підшефного колгоспу допомогти обсіятись, хотілося поїхати й Блейерові. Не послали. Левенець перед виїздом кепкував з Блейера:

— Я їду, бо я тракторист, а не те, що інші.

Витриманий німець тоді нічого не сказав, а, бач, ждав випадку "одігратися".

З комсоставу, хоч просилося чоловіка з десятку, пустив Тарасюк тільки одного комчоти, що раніше на тому таки заводі робив слюсарем.

Спільно з партійним та комсомольським активом заводу, організувавши скрізні бригади, курсанти перевіряли рух кожного металю аж до складального конвеєра, постачання сировини, організацію праці, всі сторони заводського життя. Вечорами в сотнях ділилися вражіннями заводського дня, радіючи з кожного виявлення запасу дефіцитних деталей чи металу, що дурнісінько лежав десь за сімома замками в цехових коморах чи й на заводському дворі, з кожної усунутої неадаптованості в організації праці, з кожного успіху в зменшенні браку. Свіже, а досвідчене, око помічало чимало такого, що людям, хоч і більш досвідченим, в око не впадало, бо вони бачили його щодня, звикли. Виявилось, між іншим, що Новак не такий уже чудесний хлопець, Федорович перший мусів визнати, що не тільки однодум Новак, а й бюрократ та опортуніст. Наприклад, коли треба було переглянути явно перебільшені розцінки в складальному, Новак з шкури ліз, щоб їх відстояти, крутив сюди-туди й тоді, коли постало питання про звільнення коморника ремонтно-механічного цеху, п'яниці й розтратника. Одна надія — верстат виправить Новака, давніше був він, кажуть, непоганим токарем.

Сашко частенько просив хлопців навідатися до своєї змагальниці, привіта й передати, дізнатися про її успіхи. І щоразу мав при тому надію, що довідається щось і про Ганку. Хлопці про Таню вісті приносили і щоразу втішніші — відсоток виконання денного її завдання поволі, але неухильно зростав, а про активність громадську свідчила така річ, як вперше за Танине життя написаний до стінгазети допис. Про Ганку ж відомості

були скупі, про Ганку говорили хлопці Перченкові—вона діквилася успіхами свого змагальника не менш, як Сашко Танними. Перченко при тому чи то винувато, чи то просто ніяково усміхався і здебільша відмовчувався—похвалитися мабчим мав. Щоправда, рідше діставав зауваження та доганза погано вичищену гвинтівку, брудні нігті, кепсько заправленліжко, одірвані гудзики—став акуратніший. Але, як на зпроривів навчальних ще мов побільшало. Коли доводилоюму під час виходів на місцевість командувати чотою чбодай роєм, робив силу помилок, замість сх матичної карти місцевости виходила якась пляма, із станкового кулемета стрілятав гірше ще, ніж передніше стріляв.

Все це нотував у своїй пам'яті Сашко, що уважно стежила за Перченком, можна сказати—ока з нього не спускав, примічав щонайменшу річ, яка до Перченка стосувалася. Це ж ббув найвідсталіший курсант його рою та й усієї сотні, а Лленець запевнив Карагалова, щиро шанованого командирстаршого товариша й друга,—якщо тільки можна назвати прязні взаємини між сорокалітнім мужчиною і двадцятилітніюнаком дружною,—запевнив категорично:

— Не я буду, як не стане Перченко добрим курсантом. Тількизгадка лишиться про його відсталість.

Для Карагалова ліквідація відсталости, не тільки Перченкови, розуміється, була тепер справою честі. Тільки так міг випозбутися свідомости своєї вини, того, що завів сотню в прикрстановище. Був певен: чимала частка правди є в прочитаномколись твердженні—немає поганих учнів, є погані педагоги. Це, очевидно, можна прикласти і до командирів та червонармійців, а курсантів особливо.

І Перченко, і Балясний, і Зазіхайло та Корнійчук, і всі інші відсталі були в центрі його уваги повсякчас. Він вільної вчазайнять години підходив то до одного то до другого, навертадо розмови на різні теми, щоб зрозуміти характер та нахилкожного, виявити причини неуспішности, способи її ліквідувати. Про кожного зокрема говорив-радився з відповідним комчотсекретарем партійного чи комсомольського осередку. І, звичкисвоєю, змальовував стан справи найтемнішими фарбами, щонайбільше енергії мобілізувати, найбільше уваги привернути доподолання відсталости.

Лановий, командир першої чоти, свого часу найдужче притримував Карагалова в гонитьбі за високими показниками. Знаменитий кулеметник, чудовий стрілець із гвинтівки, і з нагавін на стрілецькій справі зосередив був усю свою увагу. Дотого ж уважав, що й усі інші мають бути тільки чудовимистрільцями, або ж ніякими, і, вмючи підбадьорити здібнішихз відсталими так поведився, що вони втрачали будь-яку надію виправитися, наздогнати краших.

— У вас, любий мій, руки не туди стоять, щоб стріляти як слі

Карагалов без уваги лишав це раніше. Лановий же його такнавчальну політику трохи тільки далі вів.

Тепер Лановий ніяк не вмів зрозуміти потребу інакше поставити справу, і Карагалов неспроможний був його переконати. Взявся до Ланового Гулімбаєв. Він і раніше вказував Лановому, що поводитьсь той часом, як офіцер, а не як червоному командирові належить, мав уже за це Лановий і догану, влітало йому і за панібратство з Прокоповим, якому все прощалося, бо він стріляв як і сам Лановий, а за спробу перевести до третьої чоти другого знаменитого стрільця, Гольцкефера, попало свого часу на горіхи й Карагалову, що підтримував був Ланового, бо вперше на цьому випадкові виявилось рекордсменське збочення.

— От ти пишаєшся, що в твоїй чоті стріляють або чудово або незадовільно. Не будемо вже говорити про те, що не з самого вміння стріляти складається підготовка бійця, будемо вважати, що це головне. Але ж готуємо ми командирів, що повинні не тільки сами стріляти добре, а й уміти інших того навчити. Гарний же ти приклад їм показуєш! Ти візьми покажи, що не має людей, у яких „руки не туди стоять“, що, підходячи як слід, і з Зазіхайла чудового стрільця можна зробити. І треба зробити.

Потроху здавався й Лановий.

Комбат, моторний і непокійний, з тих що „де й не сій, і там уродиться“, а вже де треба, то ні за що не прогавить, — комбат швидко довідався про „зміну курсу“ третьої сотні.

— Вітаю, — казав Карагалову, заскочивши до сотні, — тільки той... умова: попередні рєкордні досягнення закріпити само собою. Тоді згодом уся сотня буде рекордна, а такі рекорди той... — річ бажана. Умовилися, значить?

Таким чином відсталі опинилися „між трьома вогнями“. Поперше — командири та політпрацівники пильно коли них захопилися. Подруге — товариші їх „брали в роботу“.

Досі кращі з курсантів, заражені рекордсменством, вважали, що відсталі виконують мало не корисну функцію — відтіняють власні їх досягнення, правлять за негативний об'єкт для порівняння. Тепер відсталі тягли їх назад. Тим, хто не захоплювався рекордсменством чи зрозумів уже його хибність, зовставалося тільки повернути їх увагу до того факту, що в бойових же обставинах кожен боець воліє мати надійних товаришів обабіч, а не відтінювачів своєї вправності.

Найперші відчувли зміну в ставленні до себе Корнійчук та Зазіхайло. Ставилися до них раніше іронічно, змагальники ж, догляв, за останнє місце в сотні, їм чимало дечого прощалося — що, мов, з таких вимагати. Тепер стало настановою — останніх не повинно бути.

До карикатур на них двох у стінгазеті звикли вже, завжди малювали їх разом, тим паче, що були вони нерозливні друзі, а виглядом цілковита протилежність: Зазіхайло високий, худорлявий, з довгим носом, а Корнійчук — низенький, опецькуватий і кирпатий. Левенець, „секретар редакції“ і випусковий стінгазети, вирішив розрізнити їх і не на глузи взяти, а пробрати серйозно, як людей, що ганблять товаришів. Замість карикатур помістив їх фотографії з написом: „Перші з кінця“.

Це була перша сенсація чергового номера стінгазети: раніше подавали тільки фотографії зразкових курсантів.

Та далеко більшою сенсацією в газеті стала карикатура Прокопова, що його фотографія й досі красувалася на вітрині зразкових. Був намальований Прокопов розхристаним, з обвислим поясом, збитим набакир кашкетом. В такому вигляді він розмовляв з райовим Марусяком, з рота йому вилітало речення:

„Чого ти чіпляєшся до зразкового стрільця?“

Особливо вражала карикатура ще й тим, що Прокопов у ній був надзвичайно схожий, а так добре намалювати могли в сотні тільки двоє: Лановий і Парченко. Коли Лановий — то й проти нього ж самого карикатура спрямована, отже... Коли Парченко, то

Розмов було чимало, і сторону Прокопова, що аж нетямився з обурення, обстоював тільки Гольцкефер, та й той думку свою висловлював стримано, що не слід би, мовляв, так одразу.

Третім чинником, що впливає на відсталих, були шефи. Левенець, обмірковуючи змагальну комбінацію Ганка-Перченка, не думав, що він є ініціатор нової певною мірою форми соціального змагання. Але його думку про те, щоб кращі ударники-робітники викликали змагатися відсталих курсантів і навпаки, підняли і в школі, і на заводі. Незабаром з того, хто з ким змагається, можна було мати певну думку і на заводі про курсантів, і в школі про робітників. І ще так вийшло, що кращі курсанти, які робили виклики, ходили підписувати договори заводського клубу, а з гіршими, що їх робітники викликали, договори підписували в школі.

Левенець шкодив, що відбувалося це в один вечір — він побачився таким чином з Ганкою, щоб „дати вказівки їй щодо Перченка“. Проте, хутко зрозумів, що годі себе дурити. Еспершу пошкодив, що не стають до змагання кращі з кращими, а потім виник був навіть жаль, що Ганка не з гірших. Хоча чи була б вона тоді така, щоб так хотілося з нею зустрітись?

І от, приглядаючися до Перченка після підписання договорів, думав: невже й Ганка не виведе Перченка з рівноваги, не стане тим важелем, що переведе його „на третю швидкість?“ І тут мусів запитати собі: а чи так щиро, як давніше, хоче він то?

Заходив до Ганки вихідного дня. Не вдалося поговорити, хочілося — було в Ганки кілька товаришів і товаришок. Препала Сашкові охота інструктувати щодо Перченка після Ганчиних слів:

— Зовсім не таким я твого Перченка уявляла. І він мені рішуче подобається. Таке здоровило (до товаришів це), а усмішка прямо дитяча. Його тільки розкачати, вибити з нього хахла. Це буде хлопець — во! Вожжатися з ним варто і... — запнула була трохи, — приємно навіть буде.

* * *

Дедалі трудніше ставало Левенцеві будувати так „часовий бюджет“, щоб нічим не порушити „бюджетної дисципліни“.

Більше часу відбирало навчання: перехідний післятаборовий період закінчився, повним ходом йшло зимове навчання, ніяк не можна було години самопідготування обернути на щось інше. Вечорами частіше тепер відбувалися збори — то комсомольські, то модрівські, то ще якісь. А вихідний день надійде — стінгазета; хоч би регулярний її випуск і не був одним із пунктів договору з шефом-цехом, все одно так у них заведено, що стінгазета другого після вихідного дня мусить висіти в ленінським кутку хоч би що. Коли ж іще захворів секретар їхнього комсомольського осередку, а на Левенця тимчасово поклали його обов'язки, стало ніколи й угору глянути. Не те що партію в шахи коли зіграти, а й листа додому написати гаразд ніколи. Добре, що хоч батько „закопав уже свій індувальний рів“, вступив до колгоспу — не треба агітувати, написав, що живий та здоровий, можна й тим одбутися до вільнішого часу. За дві декади тільки й вирвався годин на три послухати новий Карагалова приймач, а при цій нагоді і в шахи позмагатися. І то може б і не пішов, та потяг прямо Карагалов.

Хлопці, відряджені за завод, роботу там закінчили, і не приносили привітів від Тані та Ганки, тепер далеко рідше згадував Сашко Ганку, але зате згадки були виразніші — як жива сгояла перед очима: тоненька, кучерики, біляві, а очі сині-сині — Не забудка, ні, Дзвіночок Лісовий, бо дзвінко-дзвінко переливається сміх.

Місяць сплив швидко. Умовлено було: хоч індивідуальні договори на змагання укладаються на три місяці, але через місяць мають давати змагачі звіта про свої досягнення. Зустріч призначили в клубі школи.

Напередодні Сашко, розмірившись про зустріч з Ганкою, насили заснув, — не пам'ятає, щоб було так з ним коли раніше. А приснилася, хоч зовсім він про неї й не згадував, — Таня. Дивилася докірливо сумовитими очима — чого б? Проте ранком, згадавши сон, Сашко сам собі докоряв — мало піклувався він змагальницею своєю.

* * *

Не самому Сашкові довгим показався наступний день: радісно ждали вечора ті, що певні були своїх успіхів, хотілося швидше відбутися вечір тим, хто мав причини соромитися — знали, що і Карагалов, і Курченко, і Гулімбаєв та Левенець, а не вони, то інші товариші, не дадуть одкрутитися від прогріхів. В перервах між лабораторними навчаннями тільки й розмов було, що про вечірню зустріч. Не один неспокійно ворочався під час „мертвої години“, для невтриманіших, нервовіших марно пропала година самопідготування — на сьогоднішніх показниках це ж не позначиться вже.

Із змішаними почуттями зустрічали шефів. Карагалов, спостерігаючи зустріч, усміхнувся про себе: вже й вона правила за певний попередній підсумок — природна річ насамперед при-

вітатися із своїм змагальником, курсантам легше розпізнавати робітників, бо вони ж не одягнуті в однострої, різного віку і не одної статі, до того ж вони гості, а курсанти господарі, то тільки той курсант не поспішав до змагальника, хто мав підстави сьогодні непокоїтися.

Зауважив Карагалов, що Левенець метнувся перше до Ганки, яку запримітив комсотні, коли з Перченком договора підписували. Зауважив і те, що Перченко до неї не поспішає. Не пройшло поза його увагою й те, що коли підійшла до Сашка ще одна робітниця — той привітав її занадто радісно, отже поставив сумнів щодо щирости цієї радості. Згадалося, як розказував Левенець про свій проєкт влаштувати змагання Перченка з „одною цікавою ударницею-комсомолкою“. Зрозумів те, що може й сам Левенець не хотів до кінця додумати. Тоді навернулися мимохіть спогади.

Отак радісно, як Левенець синьооку, зустрічав він — так недавно чи так давно? — дівчину, що великі вогкі чорні очі мала. Пломеніла радісна усмішка і в тих очах відгуком на його радість при зустрічі. З кожної нагоди користувався він, щоб потрапити до штабу дивізії, де працювала Таня. Одного разу вирішив, їдучи — нема що ждати кінця війни, хоче вернутися до полку вже Таниним чоловіком.

Побачив тільки пошматований її труп. Натрапив Таню махновський загін, коли поверталася, виконавши доручення, з полку.

Вже міг би бути в Карагалова син чималий. Не такий, правда, як Левенець...

Поклав виручити молодого свого друга, дати змогу наговоритися з Ганкою. Підійшов до них, звернувся до Ганчиного подруги:

— Ви, певно, Левенцева змагальниця? Можна дізнатися, як вас звати?

І здригнувся. Саме ім'я „Таня“ так би не вразило, але очі, певже може бути випадкова така подібність?

Дівчина здивувалася, чом таким здавленим голосом спитав її комсотні про прізвище. А той, спитавши, зрозумів, що запитання марне: двох однакових імен не дають в одній сім'ї, отже не сестра, хіба що двоюрідна. І прізвища різні. То мусів заговорити про ту, що ні з ким про неї не говорив. Зате маю радість — схожість не випадкова: ця Таня — племінниця тій загиблій. Вона й собі, дізнавшись, що Карагалов знав материну сестру перед загином, стала жадібно розпитувати. Мусів рвати в пам'яті виткану часом плівку, ворухити забуті образи. Це було боляче, зате в очі сумовиті вогкі дивитися радісно було. Думка зробити послугу Левенцеві рішуче була вдала.

Але послуги з того не вийшло. Ганка вирішила, що коли гора не йде до Магомета то Магомет піде до гори, і потягла Сашку шукати Перченка. Радість Левенцева від того зів'яла, і коли найшли Ганчиного змагальника, — воно й пошуки не такі трудні, де ж йому й бути, як не в ленінському кутку, коли немає загальному приміщенні сотні? — лишив їх. Добре що хоч не довго

довелося насамоті бути — мали розпочатися збори. В клубі ж Ганка покликала до себе.

Із звітів дізналися — завод уже виконує програму, підкреслювалося, що, безперечно, завдяки допоміжній школі. І відсталі підтягаються — от товаришка Гнибіда до 100% добирається. А кращі ударики дають такі показники, як 130, 135 і більше відсотків — приміром, Колосова, фрезувальниця, чи слюсар Поводський, що з Корнійчуком змагається.

З курсантів першому Перченкові давати звіта випало. Вийшов він на підвищення немов і спокійно, почав про цілу сотню та чоту говорити — тут таки було тим похвалитися, а дійшов до себе — почервонів, замикався, закінчив: „хай краще командири та товариші скажуть“.

Левенець ще стримано — мовляв погано й досі, але вже краще трохи. Карагалов гостріше — в дрібницях може й краще, та чи не на шкоду головному. Пару слів додав до негативної характеристики й Курченко.

Тоді взяла слово Ганка.

В час, коли чорні хмари нависають навколо єдиної в світі соціалістичної країни, підбивач обороноспроможності Союзу — шкідник. Йй сором, що довелося з таким змагатися. А йому, видко, сорому бракує, щоб отакий здоровий дядя, так ото жахно відстаючи, наважився дивитися в очі слабій дівчині, коли вона спроможна дати 135% програми.

І тут влучила мабуть у найдошкульніше місце. Впіймав Перченко себе на думці: він таки покладав надію на її слабкість, що не дасть вона високих показників. Сидів як у тумані, вже не вразило його дуже і „блискача ізоляція“ — виявилось далі, що і Зазіхайло та Корнійчук, і Балясний на певнім шляху до виправлення.

Впіймав себе на негарній думці і Левенець: йому приємно було розчарування Ганки в Перченкові. А про розчарування свідчило хоч би й те, що сиділа мовчазна, похмура, немов аж постаріла. І що боліло Левенцеві — не говорила й до нього, тільки коротко відповідала на його запитання. Карагалов, переводячи очі з Тані, що пильно дивилася на президію, може й на нього, — до групи Левенець — Ганка — Перченко, ніяк не міг добрати, що відбувається.

* * *

На відході кинула Перченкові Ганка:

— Знаєте ви, що таке макуха? Це не тільки послід олійного виробництва, бувають і люди, що до них це слово прикладається.

* * *

Які процеси відбувалися в Перченковій душі того вечора і наступних днів — він і сам не міг би розповісти. Ходив задуманий і другого, і третього дня, чи не це й призвело його

до двох діб арешту: на ранковому огляді виявилося, що гвинтівка його в жахному стані — видно, не почишив після стрільнян, що було напередодні. І стрільня те закінчилося мало не негативним рекордом: з п'яти набоїв не вибив Перченко і 20 очок.

Але арешт був останньою його карою. Наче підмінили хлопця і рухатися став зграбніше, і дивитися смисленніше. Мав видкращі Шейнман, коли говорив про важіль. І тут ясно було — з важіль правив звітний вечір.

— Сподіватися з мене небезпечного тобі конкурента не доводиться, — вдався до Гольцкефера, — підмуштруй мене щодо стрілецької справи.

Діставши згоду, два вечори не випускав свого муштрувальника з стрілецької лабораторії в години самопідготування, потім сам заглядав туди частенько — наступне стрільня показало, що не марно.

Взявся тоді до топографії — тут мав він усі дані перевірити будь-кого, бож малював чи не найкраще за всіх курсантів. І вже першу наступну його роботу справді демонстрував Карагалов як взірць.

Знайшов і час для читання, хоч його бракувало тоді, коли гайнував години самопідготування. І до спортзалі став заглядати не тільки в обов'язкові на те години. І вже не відмагався, коли просив Левенець допомогти випустити стінгазету: вималювати наголовочки, гасла.

Одного вечора підійшов до Левенця:

— Скажи адресу, як написати Колосовій.

— Чого це тобі надумалося?

— А щоб прийшла й пересвідчилася, що не така вже макуха, і не так уже соромно змагатися зо мною.

Перша думка була — не дати. Друга — дати неправдиву. Третя — почуття пекучого сорому за перші дві, і якраз коли дописав адресу в Перченковім записнику, стала вона непотрібна: до соти зайшли Ганка, Таня, слюсар Поводський і ще кілька робітників. З ними й Карагалов.

Не був дуже виразним Левенців голос, коли розказував про Перченкові успіхи.

По розмові в ленінським кутку пішли оглядати школи. Ганка поруч Перченка, Левенець із Танею йшов. Спитав абияк спитати:

— Скільки тепер відсотків даєте?

Змішалася немов трохи:

— Сто.

— А чого не більше?

— Та, бачите, незучно трохи. То більше семидесяти не давали, а перейдеш за сто, — мало не вдвоє більше. Всяк подумає, шоб раніше не хотіла.

— А й справді не хотіла?

— Та як сказати — здавалося самій, що більше не виробляла. А воно, як обмірковувати краще роботу, впорядкувати рухи робітні, не відволікати уваги, то мабуть і більше ста можна дати.

Обурився:

— Та чого ж і не дати? То пусте, що подумують, ще краще, як так подумують. Ясно буде кожному, хто відстає, що, як схоче, то дасть і сто, і більше. Отже, Перченка не спиняє це...

Ганка повернула радісне обличчя:

— А що, хіба не казала я тобі, що з ним варто поводитися?

— А на звітному вечорі що казала?

— Треба ж було розгойдати цю здорову тютю!

По огляді школи покликав Карагалов шефів до себе — слухатимуть закордон, сфотографує їх при магнії. Прощаючись, Ганка кинула Левенцеві:

— Ти чого до мене не заглянеш? Хіба вихідних днів не буває? (Розцвів Сашко). Наступного ж вихідного дня бери оцю тютю здорову (враз злиняла радість від цієї „тюті“), і приходьте неодмінно.

* * *

Краще було б не ходити. Всі усмішки соняшні — „тюті“, а йому далеко блідіші — місяцеві.

* * *

— Перченко подав заяву до комсомолу. Як твоя думка, Сашко, як члена бюро — приймемо?

— Розуміється.

* * *

— А ваша змагальниця подала до комсомолу заяву. Хоч і те треба сказати, що ваша заслуга в цьому могла б бути більша, — усміхнувся Карагалов.

— Визнаю, що так. А звідки ви раніше від мене довідалися?

— Бо я ваш прогріх надолужував. Вона до мене слухати радіо ходила, а скоро вже ходити перестане.

— ?!

— В мене й житиме. Ходім до мене, і вона буде. Розкажу вам про те, що нікому не розказував, тільки їй розказав.

Закінчивши оповідь про „ту Таню“, поклав по-батьківському руки на плечі:

— Знаю — в'ялить тобі серце Ганка. І те знаю, що Перченко й до вподоби. Але це ж у мільйон разів краще, ніж у мене було. І молодий ще ти — зустрінеш другу Ганку. Я вже думав віку дожити старим парубком, а от діждався Тетянки. Ага, не накинсе, як вона дзвонить.

* * *

Готувалися до дня Червоної армії. Робили попередні підсумки змагання і „підгнали хвости“. Оздоблювали школу. Готували святкові стінгазети.

Заради святкового нумера „секретаря редакції“ Левенця „штатного художника“ Перченка звільнили напередодні в заняті.

Перченко уже вивів посередині газети красивим ламаним шрифтом:

ШЕФ ШКОЛИ — ЗАВОД ІМ. ТЕЛЬМАНА — ВИКОНАВ
ВИРОБНИЧУ ПРОГРАМУ ЗА СІЧЕНЬ НА 118%.
ШЕФ СОТНІ — ІНСТРУМЕНТАЛЬНИЙ ЦЕХ — НА 129%.

Внизу ще тільки накреслював олівцем:

ТРЕТЯ СОТНЯ НА 15 ЛЮТОГО ПРОГРАМУ ЗИМОВОГО
НАВЧАННЯ ВИКОНАЛА НА 77% — ЦЕ СТАНОВИТЬ 113%
ЗАВДАННЯ

Щось не так вивів — став шукати гумку, щоб витерти. Гумка долі. Нахилився взяти — випав з кишені папірець. Левенець підняв. Коли передавав — несамохіть впало в очі:

„До післязавтрього, любий.

Ганка“

Здрігнувся, хотів пошматувати безневинний папірець, хочалося в горло Перченкові вчепитися. Та то на хвилину. І кришпекучий сум хвиля радісної свідомости:

Він надто культурна людина для того. А в інших обставинах живи він — певно вчепився б. Ще за його пам'яті билися парубки за дівчат і кілками і ножами. Цьому скоро вийде кінець і в найглухіших закутках, не буде скоро найглухіших закутків, згадалися думки його колись у книгозбірні, напередодні то як почалися події, що привели до теперішньої ситуації з Перченком.

Сів далі опрацьовувати написану Карагаловим статтю:

З чим ідемо до дня Червоної армії.

„...Виконання вимог з стрілецької справи — 140%... незadowolньо — 1,3%“...

І знову відзначив задоволено, що хоть ние йому в грудях а він таки радіє з приводу Перченкових успіхів — Перченку немає в тих 1,3%, нема й Зазіхайла та Корнійчука і ще чоловік щось із сім вибуло з категорії „незадоволено“, так помітно зміцшавши чималий ще недавно відсоток.

А що ние в грудях... Коли такі обрії попереду, коли стільки роботи цікавої й потрібної — хіба має він право вдаватися в ту

„Менше, Сашко, серця і більше холодного розуму“.

Докінчив статтю і довго крутив задумливо пером на кінці крапці.

Потім підвів голову:

— Ти ж дивись, Миколо, — вперше на ім'я назвав, — щоб незабаром був серед зразкових, був... — запнувся на хвилину, але закінчив твердо, — був достойний Ганки. Я вже з тебе фотографію для вітринки зроблю як слід — будь певен.

НА ПАРАДІ

(ЕТЮД)

В осіннім порожнім полі величезним чотирикутником вишикувалось каре. Стерня вже почорніла від осінніх дощів, хоч на ній де-не-де білють ще латки. Тут недавно стояли копії. Скупе осіннє сонце інколи вигляне зза хмар і знов сховається. Осінній вітер нагинає стебла високого, цупкого мишію і висвістує на них, як на телеграфних дротах. Трохи холодно. Проте ми звикли до дощу й холоду, звикли мокнути й сохнути в поході, на коні, на варті.

Велетенський чотирикутник стрільців, гарматників, кіннот і панцерних частин стоїть, як живий мур, у полі й чекає на єдине слово, або знак, що злетить із саморобної трибуни. Цю трибуну зробив сьогодні саперний ескадрон нашої дивізії за 17 хвилин. Спочатку вона чорніла в чистім полі над шляхою, якось недоречно, як забута вагова будка на буряковій плантації, а тепер, на тлі суцільної живої стіни людей, коней і зброї здається, що вона тут стоїть споконвіку. Трибуна покинула порожня. Вона чекає на голову Реввійськради Климента Єфремовича Ворошилова, і каре чекає на нього. В рядах гомін і смів. Бійці згадують маневрові пригоди, вихваляються перемогами.

— Мабуть Ворошилов їде, — сказав хтось тихо в задніх рядах.

Ми всі оглянулись. З обрії до нас швидко пливло рівним шляхом чорне, як жук, авто. Воно виростало у нас перед очима, гуло все голосніш. Під'їхавши до трибуни, авто пружно затримало хід і зупинилось. Вийшли командвійськ, два комкори і кілька штабістів. Ворошилову й комкорам підвели коней під малиновими вольтранами. Коні затанцювали біля трибуни. Ледь долетів звук команди:

— Струнко-о-о!..

Це слово скам'янило рухливий живий мур. Руки командирів прикипіли до козирків. Стрілецькі полки найжачились математично рівними рядами багнетів, і піки беззвучно вирости на кінноту, як високий очерет у тихій затоці. Командвійськ комкорами скавав голопом від полку до полку і вітав з закінченням маневрів. Його теж вітали довгим, голосним ура.

Об'їхавши всі частини, Ворошилов виріс на трибуні, розрізав хмари на обрії, і махнув рукою. Цей помах ніби ввімкнув електричний струм у живий механізм — перший полк здригнувся, хитнув багнетною щетиною і повернувся праворуч. Суха земля

ритмічно застогнала від тисяч ніг, і за першим полком стрільців на стерні лягли чотири довгі й рівні витопані стежки. На ці стежки ступили, як у річище, другий, третій і всі останні полки. Трибуна пливла над річкою кількох багнетів, хиталася й струменіла від голосних вигуків ура. Три ордени Червоного прапора іскрили на грудях у командувача військ.

— Нам іти зараз, — тихо сказав Мудрагель.

Тоді пішла кіннота. Груддя полетіло під хмари спід копит, стрункий ліс пік засвістав, ріжучи повітря. Трибуна летіла на колону важкою громадою, мигнула перед очима й зникла, як залізнична будка за вікном експресу... Десь ззаду вже загуркотіли, готові вирушити, панцерні машини...

Як колона пішла кроком, я оглянувся. Приплюснуте чорне авто командвійськ дерлося шляхом на обрій. Порожня трибуна плавала в кривавій смузі на заході...

У першій ескадроні спалахнула пісня і розлилась, як повідь, по всьому полку...

Хай знає панство ненависне,
Що наша армія як мур!...

МАЛИШКІН І БРАГІН

(РОЗДІЛ ІЗ ПОВІСТИ „ПЕРЕМОГА“)

Малишкін і Брагін — цілковиті протилежності. Малишкін низенький, опецькуватий, круглий. Брагін — високий, тонкий, гострий. Малишкін має надзвичайно тонкий голос. Брагін говорить потужним басом. Малишкін говорить швидко, хапаючи ковтаючи слова й розмахуючи руками, ніби доповнюючи руха- те, чого не встигає сказати голосом. Брагін навпаки: ска- слово, скрутить цигарку, припалить, дасть кисета сусідові, ко- той забажає закурити „чужого“, сховає кисета в кишеню, і- стить дим через ніс, обіб'є попіл з цигарки, плюне, і аж то- скаже решту слів. Малишкін дуже любить оповідать анекдо- особливо, коли всі бійці укладуться спати, а спати ще- хочеться. Брагін любить слухати, коли хтось оповідає, але ніко- жадним рухом не виявляє свого ставлення до почутого: Мали- кін дуже любить танцювати і лише заче, звуки гармонії, перший стає в коло і, кокегливо піднісши обидві руки, почи- уграмбовувати землю чобітьми доти, поки на ній уже мож- було б молотити, а з лоба йому не потечуть рясні патьоки по- Брагін тоді стоїть у колі глядачів і дивиться не ворухнувшись. Сам ніколи не танцює.

На навчанні Малишків крутиться, заводить з товаришами командирами спірки й щодня має зауваження від комрою. Бра- жадного зауваження не має за весь час служби, а подяк- зразкове виконання різних справ має чимало.

Особливо яскраво помітно цілковиту протилежність між Малишкіним та Брагіним на фізкультурних вправах. Коли, скажі- Малишкін починає скакати через кобилу — увесь рій захопле- скупчується біля кобили. Це справжній цирк: короткий, а- важкий, дебелий Малишкін крутиться млинком, тре завзято ру- підскакує, розгониться, вирячивши очі й почервонівши від- пруження. Сподіваєшся тоді, що, скочивши отак завзято чер- кобилу, Малишкін перелетить через увесь майданчик, чер- полковий клуб і ще пролетить шонайменше кілометр. Але сп- дівання марні. Малиш-ін в куряві пилу, що здійсмає швидко- бігом, добігає до кобили й несподівано стає, беспорядно ро- вівши руками. За другим разом Малишкін розгониться так, и- вже неспроможний зупиниться перед кобилою і мусить заве- нути набік, щоб не наскочити на неї й не потрощити себе- гамуз. Втретє Малишкін мчить вихором на кобилу і, не встига-

ви ахнути, як він, не торкнувшись навіть руками кобили, вже перелетів її й котиться через майданчик.

Бійці завжди лягали від реготу, а комрою хвилювався й виносив догану за доганою завзятому скакунові.

Брагін свою чергу скакання через кобилу відбував якимсь неповажно. Готувався до скоку так, як учив усіх командир, скакав легко, буденно навіть якимсь, м'яко спускався на ніски по той бік кобили й пружно присідав, так як учив командир. На його скакання мало хто звертав увагу після Малишкіна, і подяку Брагін у від комрою за прекрасно виконану вправу теж мало хто чув. Вона була щоденна, буденна, мов за розкладом. Іншого ніхто не сподівався, коли скакав Брагін.

Ще варто було подивитися, коли скакали Малашкін та Брагін через паркан. Брагін знов же безбарвно, легко, швидко й з подякою, а Малашкін — люто кидаючись на паркан і щоразу зриваючись з нього, мов завзятий півник.

Ще одна дрібна деталь для ознайомлення з нашими героями Малишкіним та Брагіним: коли б комрою не перевіряв гвинтівки свого рою в піраміді, — завжди гвинтівка Малишкіна мала якийсь гандж — або закритий затвор, або багнет примкнутий униз, або навчальний патрон у патроннику, або ціле гніздо печериць у каналі.

На гвинтівку Брагіна комрою поглядав мигцем, просто тому, що не можна було її уникнути, оглядаючи піраміду. У руки гвинтівку Брагіна комрою взяв тільки раз, уважно оглянувши, доволено хитнув головою, подякував Брагінові, порадив усім бійцям брати Брагіна за зразок і більше гвинтівки Брагіна в руки не брав.

Ще одна деталь: під час нічної тривоги Малишкін вибіг в одному чоботі, в гімнастерці, одягнений пазухою назад, без прогнана й з гвинтівкою без затвора. Прибігши до рою, Малишкін побачив Брагіна, що стояв зодягнений і заправлений так, немов після вчорашнього навчання він не роздягався. Іще кілька слів, до речі, хоч це нічого не додає до характеристики наших героїв: Малишкін був крайній лівофланговий, а Брагін, крайній правофланговий, за ростом, звичайно.

Коли випадала Малишкіну вільна від навчання хвилина, він шукав Брагіна і скрикнувши: „О, так і знав!“, хапав книжку, що лежала над нею, зігнувшись знаком запитання, сидів Брагін і, одкинувши її десь у кутку, „коли то було в казармі, або в куші, коли в таборах, — казав:

— Ходімо, Федю, погуляємо!

Федя спокійно шукав книжку, дбайливо обтрушував її, виправляв пожмакані Малишкіним сторінки і, сховавши книжку в свій спід своєї сумки, мовчки йшов поруч Малишкіна, куди там він уже вибирав Малишкін. Цілу дорогу Малишкін завзято оповідав, розмахуючи руками, а Брагін спокійно слухав, іноді неймовірно підіймав брови й ніколи не суперечив. І лише, коли йшли бувало у відпустку десь до міста, Брагін уважно оглядав Малишкіна, дбайливо розправляв йому шинелю, пасок, поправляв кар-

туза, що завжди тримався на Малишкіновій голові неодмінно козирком на вуха.

Попри всі ці протилежності у натурах і вчинках обох бійців Малишкін і Брагін були щирі нерозлучні друзі. Уявити собі нарізно було неможливо. Вони ніби доповнювали один одного. До всього Малишкін тримав себе з Брагіним, мов мати з сином, кволою, безпорадною, а Брагін ніколи не заперечував тією опіки Малишкіна над ним.

Сьогоднішнє маневрове навчання — 35-кілометровий марш без великого привалу. Вирушаючи в похід — сотні з сотнями, чоти з чотами, рої з роями, командири з командирами, помічники з помічниками й бійці з бійцями укладали договори соціалістичне змагання, на найкраще виконання маршу.

Командир-єдинонач нашєї сотні, тов. Попов, застеріг ухто укладав договори:

— Головне, товариші, треба добре нам усім усвідомити, що соцзмагання не спорт, як дехто з товаришів ще й досі розуміє, не гонитьба за одноразовим ефектом. Соцзмагання — мета соціалістичної праці. Лише дбайливим любовним виконанням всього того на себе завдання ми досягнемо успіхів у роботі, піднесемо темпи і, збільшуючи кількість роботи, одночасно домагатимемо високої якості її. Для нас робота повинна стати трудовою потребою. Наша робота повинна давати не втому й прокляття, як за капіталістичної системи, а вдовolenня від свідомості про виконаного завдання, від свідомості, що кожен з нас кладе посильну частку праці на збудування соціалізму.

„Отже, то не є соцзмагання, коли сьогодні хтось із вас, пруживши всі свої сили й увагу, найкраще виконав договір, а завтра вже знизив темпи й став виконувати свої обов'язки тільки так-сяк. Таке змагання не наше, таке змагання капіталістичне, то є погоня за рекордами, за разовими ефектами, за трапляється завжди од нічого робить, для розваги, то буржуазний спорт.

Ми зрозуміли нашого командира, бо соцзмагання запроваджується у нас уже давно, і ми знаємо його суть та завдання. Сьогодні перед початком завдання командир, як завжди, нагадав нам про соцзмагання, щоб одні не доходили в змаганні до спорту, а відсталі підтяглися.

Маючи кожен свої договори, ми сьогодні, всі бійці, цілком ретельно уважно будемо стежити за змаганням товаришів Малишкіна та Брагіна. Вони сьогодні вперше уклали договора вдвох. До цього Малишкін та Брагін не змагалися, хоч були щирими друзями. Можливо, що було неусвідомлене, таємне побоювання змагання пошкодити своїй дружбі, побоювання переступити межу, що між ними однаково були можливі і дальше зміцнення їхньої дружби, і розрив.

Сьогодні ж несподівано для всіх, а для Брагіна може навіть несподіваніше, Малишкін голосно викликав Брагіна на змагання перед цілим роєм. Почувши виклик, Брагін також несподівано захвилювався. Очевидно, відчув небезпеку, що насувалася

його ширі неусвідомлені стосунки з розхристаним балакучим Малишкіним.

Але виклик Брагін зустрів бадьоро:

— Приймаю, але на що саме?

Малишкін здивувався:

— Як, на що? На краще виконання сьогоднішнього маршу!

Брагін подумав, розважно похитав головою:

— Мало!

Малишкін розсердився:

— Якто мало?! Тридцять п'ять кілометрів?!

Брагін, як завжди, вже не хвилювався:

— Мої умови такі: перша — не пристати до закінчення маршу.

Друга — не натерти ніг. Третя — жадного разу не порушити дисципліни й не одержати жадного зауваження від товариша командира рою. Четверта — справно й бадьоро прийти на великий привал.

Малишкін перехопив:

— Згода!

Брагін примирливо:

— Судитимуть: товариш командир рою й усі товариші!

— Згода!

Отже й кажу, що цілий рій сьогодні захопився змаганням Малишкіна та Брагіна, і з першого кроку пильно почали стежити всі за змаганням.

Чіткі прямокутники сотень та чіт розтяглися шляхом через велику луку за селом. Полк розгортався у похідну колону, а арієгардні частини мусили зупинитись на чверть години.

Скориставшись з команди „можна сісти“, бійці розсілися по молоденкій отаві на луці, понад шляхом навколо помполіта, що, розгорнувши газету, почав читати про японсько-китайський конфлікт у Манчжурії і пояснювати його причини. Брагін, сівши поблизу помполіта, уважно слухав його мову, дбайливо перезуваючи чоботи та перемотуючи онучі, намагаючись досягти такого обмотування, щоб жодного рубчика не мали онучі. Дивлячись на Брагіна, іще кілька бійців перезувалися.

Тим часом Малишкін, лігши оддалік помполіта, кілька хвилин лежав тихо, уважно слухаючи. Але незабаром загомонів притишено, і ближчі до нього почали сміятися. Їхне хіхікання цікавило всіх, і бійці поділили свою увагу між помполітом та Малишкіним. Незабаром коло Малишкіна утворився окремий гурток, звідки було чути сміх бійців та бубоніння Малишкіна.

Помполіт припинив читання й незадоволено глянув на малишкінський гурток. Комрою давно вже позирав туди. Скориставшись з того, що помполіт замовк, комрою озвався:

— Товариша Малишкіна мабуть не цікавить розмова товариша помполіта?

Малишкінський гурток стих і посунувся назад до помполіта. Стих і Малишкін. Він героїчно мовчав цілих п'ять хвилин, уважно слухаючи. За хвилину ваблячий пах тютюну розійшовся понад

роєм. Комрою нюхнув повітря, озирнувся і, не знайшовши його, озвався:

— Товариші, курить дозволу не було! Хто курить?

Усі глянули на Малишкіна. Той хвилину вагався, але, бачачи, що вловився, сунув цигарку в траву й затаїв дух, бо в траві був дим, а випустити тоді, коли всі на нього дивляться, Малишкін не наважився.

— Товариш Малушкін, — звернувся комрою до Малишкіна.

Малишкін сів і, розгубившись, відповів:

— Я!

Разом з „я“ йому з уст вискочив круглий клубочок тютюнового диму, немов випал з гармати. Бійці засміялися, а командир зауважив:

— Не встигли ми вирушити в похід, як ви, товаришу Малишкін, уже порушили свій соцдоговор?

Малишкін зиркнув на Брагіна й щиро признався:

— А я й забувся за договір!

Комрою докорив:

— Соцдоговори складаємо не для того, щоб ти ж мить мить бувати про них, товаришу Малишкін! Соромно!

Малишкін винувато повісив голову, а помполіт почав читати газету далі.

Передні частини заворушилися, лаштуючись рушати. За командою комрою ми теж вишикувалися і вирушили далі в похід.

Високий, трохи зігнувшись, ішов зосереджений Брагін. Кине зором навколо — на луки, на село під горою, що вкрила сивою наміткою ранкового туману, на гору попереду, що нагадує комахитися головна колона полку, і знов уважно стежить кроком передньої чоти, і, коли враз кроки розсиплються по розтоптаному на сухій землі і голови безладно загойдаються, Брагін недоволено нахмуриться й нетерпляче чекає, поки чота „візьме ногу“. Тоді змінить і Брагін свою ногу і йде далі, зосереджений. Для Брагіна ніби нічого більше не існує, крім ритмічної ходьби підрозділів, крім шляху попереду.

Командир рою кілька разів недоволено озирається: десь позаду надокучливо брязкає казанок. То він брязкає ритмічно, не поспішаючи якийсь час, то враз забрязкотить швидко, швидко й знов стихне.

Те брязкання на поході взагалі, а на швидкому марші особливо, надзвичайно нервує бійців.

Чи тому, що був коротконогий і вайлуватий, чи може поспішався так Малишкін — він весь час одставав, трусськом на ходу няв підрозділ, а його казанок якось сполохано тоді брязкотів, не припасований як слід.

Командир рою, порівнявшись з Малишкіним, зауважив:

— Товаришу Малишкін, ви не подбали як слід припасувати казанок, і коли б марш відбувався вночі, поблизу ворога, ваше недбальство дорого б коштувало і вам, і вашим товаришам, і цілому полкові. Ваше брязкання видало б наш рід. Соромно!

Малишкін став на своє місце, притримуючи казанок рукою, але той все ж, хоч і приглушено, але цокав. Малишкін, відстаючи й підтюпуючи, довгенько длушпався на ході біля казанка, поки цокіт нарешті припинився.

Сонце розпалювалося дуже й дуже, підіймаючися вище й вище, пекло натужно з останніх своїх сил, немов намагаючись нагріти землю на всю зиму.

Тонка, густа пилюга, знята тисячами ніг і збита колесами обозу та гармат, довго ще й по тому, коли полк зникав за горами, стояла прозорою, рудою хмарою над шляхом, осідалася по малу на придорожні колективні зелені масиви буряків та сої.

Як завжди це буває, задні підрозділи не постигали на марші з ногу з передніми і кожних чверть години, щоб зберегти потрібну відстань, мусіли тупцем наганяти передніх. Тоді курява ставала вища, густішала, лави бійців розладжувалися, і підрозділи втрачали свій бойовий компактний вигляд, ставали безладною ватагою. Але на потрібній дистанції підрозділи знов наштуктурувалися в чіткий прямокутник.

Тільки Малишкін уперто псував той прямокутник. Він плентався відстаючи, тупав наздоганяючи, знов одставав, утворюючи нервуючу недоречність в дисциплінованому військовому колективі.

Полк пройшов лише перші п'ять кілометрів, а вже Малишкін кульгає на ногу. Він зупиняється, крутить чоботом, поставивши його на нісок і, підхопившись, біжить знов за чотою. Годі сумка, протигаз, скатка й гвинтівка теліпаються на ньому як, немов їм усім страшенно надокучило висіти на цьому незграбному тілі.

Поширюючи й поширюючи крок, бійці зосередилися в собі. Трипудрені щедро пилюкою поверх поту, вони набрали робочого вигляду, як часом біля молотарки чи в цеху, коли лише труби біліють.

Ми вже перейшли через півдесятка невеличких хутірців та сіл, не зупиняючись, не стишуючи кроку. Десятихвилинні перерочки змінялися знов і знов швидким рухом уперед.

В хуторах і селах нас скрізь зустрічала людність, вишикувавшись гуртками понад шляхом, з відрами води, з кухлями в руках, а часом і з великими чорними кавунами.

Але ми йшли, йшли не зупиняючись, байдуже проходячи безстрайніми лавами біля відер з водою, біля кавунів, закурені й спиті. Ми викликали отой подив, що так яскраво вимальовувався на обличчях дівчат, молодиць і навіть чоловіків. Їх дивувала наша кількість у цьому дрібному людському закутку, їх дивував наш нестримний рух уперед, уперед, повз відра з холодною криничною водою, повз смачні кавуни.

Нам уже ніхто й не пропонував своїх дарунків, досвідчившись на передніх підрозділах, що ми не маємо намірів скоритися з їхніх щедрот. Наш рух їх захоплював масовою трудовою величчю. Наші закурені обличчя та одяга, наші запітнілі імнастерки під скатками та зброєю свідчили про працю, про

втому, про важкий і величний обов'язок, який ми несли учора сьогодні й понесемо завтра осінніми степами, курними шляхами бачачи перед собою лише свої завдання, свою роботу і віддаючи набік думки про спочивок, про гамування спраги голоду. Ми виконували велику роботу охорони країни, де щодня будується нове, соціалістичне життя. Так само учора вони бачили гадними колонами, тільки може не такими струнками й озброєними іншим знаряддям, ходили на колективні лани й пішли сьогодні, провівши нас. Нашу втому, наш трудовий рух розділяли тут по дрібних сільських радянських закутках, де колективні, соціалістичні форми праці вже завоювали собі почетне місце. Нас не зупиняли закликами до води чи кавунів, бо розуміли, що нам ніколи, що ми — їхні діти, брати й чоловіки — нашими плянами виконуємо свою роботу й за нашими ж планами матимемо відпочинок, їжу й питво.

На нас дивилися, не скажу — любовно, ні. На нас дивилися як на своїх, а це щось інше, це не сентименталізм буржуа, це побачив своїх „сіреньких“ захисників під командою блискучих роззолочених їхніх же, буржуазних синків. Тут був звичайнісінький реалізм, свідомість великої непоборної буденної єдності соціалістичної праці Червоної армії, її надійності вартового.

Бійці підбадьорилися. Під сотнями поглядів, проходили колонами за колоною.

І враз позад нашого рою загомоніли. Я озирнувся: на хвилину: вискочивши з рою, Малишкін, замурзаний, бо мабуть їв, равався щохвилини, розмазуючи піт і пиляку по обличчі, поживив, лив, припавши до кухля.

Швидко проходячи мимо нього лавами, бійці скидали на хвилину на нього примружене око насмішкливо.

Перед Малишкіним стояла розгублена молодиця, тримаючи в одній руці кухля, до якого припав Малишкін, другою тикаючи йому до рук великого кавуна. Передихнувши, Малишкін довершив решту води, машинально ухопив під пахву кавуна і, обважливий, потюпав за нашим роєм. Замурзаний, мокрий, з козири на набік і з великим кавуном в обох руках, він мав вигляд переляканого, здеморалізованого мародера, й це викликало до нього щось схоже на суміш жалю й огиди.

Заспаний, догнав Малишкін наш рій і став на своє місце.

Командир рою, порівнявшись з Малишкіним, сказав:

— Товаришу Малишкін... — і зупинив гнівний погляд на кавуні, нові, що його, охопивши обома руками, ніс перед собою Малишкін.

Малишкін сполохано глянув на кавуна й ту ж мить кидаючи його осторонь шляху так, що той розскочився надвое і, крижаво-соковитий, привабливо лежав на зеленому шпориші.

Бійці проходили, зацікавлено позирали на кавун, а потім підняли очима попереду Малишкіна і, побачивши його, кульгавого, усміхалися.

Командир рою похитав головою і пішов уперед.

Село лишилося позаду, колони знов засіріли по жогтих осінніх горбах у русі вперед, вперед.

Сонце доходило половини свого шляху, що ним ішло по блакитному осінньому етеро-степу. З горба, що його ми саме переходили, я бачив, що головні полкові колони вже, стягаючись одна за одною, зупинялися на десятихвилинний відпочинок. Бійцям дозволено було присісти й закурити.

Невтомний помполіт зразу ж розгорнув газету й став далі читати повідомлення про події в Манчжурії, пояснюючи окремі моменти.

Повалившись на землю, Малишкін почав був оповідать анекдота, але бійці зашикали, і він, здивовано озирнувши всіх, притих. Пробирав говорити до одного, другого, але від нього вже одверталися. Малишкін бачив, що з нього незадоволені.

Командир рою, коли помполіт на хвилину замовк, озвався до Малишкіна:

— Товаришу Малишкін, ви б краще, ніж верзти дурниці, перемотали онучі — ще лишилося двадцять кілометрів пройти!

Малишкін закопирив губи:

— Однак не допоможе — уже натер. Краще б дали пообідать, а не онучі перемотувать...

Бійці, що заговорили були до помполіта, стихли. Усі здивовано повернулися до Малишкіна. Помполіт похитав головою:

— Ну, знаєте, товаришу Малишкін, коли ви будете прислухатися лише до ваших кишок, то в бойових обставинах діла з вас буде менше, ніж шкоди. Ви, знаєте, заговорили не нашою мовою!

Бійці обурено загомоніли. Брагін, що перемотував онучі, сидючи біля помполіта, мов ужалений скочив на коліна, хвилюючись скрикнув до комрою:

— Товаришу... командире рою... я... я не бажаю змагатися з таким... я... мені соромно змагатися з Малишкіним!

Бійці знов стихли. Це була справді несподіванка. Брагін — щирий друг Малишкіна! Брагін, уявити якого неможливо було без Малишкіна, відмовляється від змагання з Малишкіним? А це значило, що він відмовляється взагалі від Малишкіна!

Комрою перехопив Брагіна:

— Гаразд, товаришу Брагін! Я викликаю вас на змагання! Умови ті ж!

Брагін хвилину дивився на комрою, потім заспокоївшись:

— Гаразд! — І ліг знову на землю, а брови ще тремтіли йому нервово.

Малишкін недбало сплюнув і одвернувся. Помполіт почав бесіду, але передні колони вже рушили, пролунала команда вставати, і ми рушили далі.

Далі полк пішов ще швидше. Одержано відомості, що „ворог“ поспішає з протилежного боку захопити висоту 80 — 32, що нею завладіти йшли ми. Отже тепер хто перший дійде до висоти і на ній закріпиться, той пануватиме над місцевістю в бою. Віднині перемогу вирішувала швидкість руху!

Ми йшли вперед, віддавшись одному поривові — прийти першими й „перемогти ворога!“ Колони швидко переливалися чіткими прямокутниками сотень та чіт з пагорбка на пагорбок а позаду, де недавно пройшов полк, стояла густа рудява клява. Сонце пекло чимдалі дужче. Білизна й гімнастерка мені були геть мокрі. Товстий шар пилюги укрив чоботи й рукави. Бійці йшли, немов у рудих машкарах, один-в-один закурені, в потні. Кілометри швидкого руху чергувалися з хвилинами перестановки. Розвідка приносила „тривожні“ вісті: „ворог“ швидко рухається до висоти 80 — 32 і йде нарівні з нами так, що коли ми не напружимося, то зійдемося біля висоти й після такої маршу доведеться розпочинати бій.

Отже, останній десяток кілометрів ми йшли так, як ще сьогодні не йшли: навпростець, ярами та горбами, перебродячи по грузькі болотисті річечки та луки. Сонце низько висіло над обрієм, коли ми вступили в село Кушоваху, за яким і була висота 80 — 32. Ми перегнали „ворога“ на цілий кілометр. Цей кілометр вирішував нашу перемогу над „ворогом“.

Залучали по всій колоні команди, і ми, немов не йшли сьогодні, немов не було втоми, бігом кинулися вперед. 5, 10, 15 хвилин, і наша чота за іншими підрозділами вибігає за село, лунують команди, підрозділи розгортаються до наступу, і ось уже з переможними вигуками „ура“ ми захоплюємо висоту 80 — 32.

Наші крики чує „ворог“, що ген у долині, розгорнувшись до бою, помалу відходить. Ми перемогли! Ми перемогли витривалістю, кращою дисципліною маршу при рівних всіх інших умовах. Ми перемогли бажанням перемоги!

За чверть години наш полк з піснями повертається в село Кушоваху й розташовується тут на цілу добу на спочивок.

Уже в сутінках ми закінчуємо обтрушуватися, митися та протиратися і з повними казанками запашного м'ясного борщу розташовуємося гуртками по зеленому шпориші на майданчик. Обідаємо й спочиваємо. Цілий наш рій обідає одним гуртком. Брагін сидить трохи осторонь з командиром рою. Вони сьогодні не перемогли один одного, вони нарівні виконали умови договору. Жадного закиду ані тому, ані тому ніхто не зробив. Вони дійшли, жадного разу не порушивши дисципліни маршу, зовсім не натерши ніг, весь час невтомні на своїх місцях, весь час бадьорий, наочний приклад для бійців.

Відпускаючи на спочивок чоту, командир чоти відзначає і комрою, і бійця Брагіна.

Малишкіна досі не було. Коли і де він зник, ніхто не помітив. Ще на марші комрою похопився за Малишкіним і доповідав про його зникнення командирові чоти. Очевидно Малишкіна натерши ноги і нічого не сказавши комрою, самовільно відстав, заплутавшись у підрозділах, що йшли позаду.

Комрою за вечерею перепитував бійців, чи ніхто не бачив Малишкіна, але Малишкіна ніхто в селі ще не зустрічав.

Повечерявши, або власне пообідавши, ми розташувалися в шинелях з чашками гарячого чаю порозкошувати спочинком.

Комрою, що весь час позирав на шлях, гукнув:

— О, здається, йде наш бова королевич!

Ми всі глянули за рукою товариша комрою: у сутінках до нас наближався Малишкін, шкутильгаючи і знов із кавуном у оберемку. Коли він наблизився, ми побачили, що був уже вми-
гий, чистий, немов тількищо вирушив у похід. Поклавши кавуна на шинелі, Малишкін махнув рукою:

— Іжте, я вже наївся!

Командир рою зауважив:

— Коли? Тоді, коли ми виконували наше завдання?

Брагін, побачивши Малишкіна, взяв казанок з рештками чаю перший пішов од гурту до клуні, де ми розташувалися на ніч. За ним пішла й решта бійців.

Малишкін посидів і собі нерішуче пішов за Брагіним.

Брагін уже стелився, готуючись лягати спати, коли увійшов до клуні Малишкін. Малишкін мовчки почав стелитися поруч Брагіна.

Тоді Брагін узяв на оберемок постіль і перейшов у другий куток клуні.

Малишкін розгублено озирнувся і, побачивши, що бійці зацікавлено стежать за ним та Брагіним, ліг одягнений і лежав не ворухнувшись, поки потушили світло і в клуні стало тихо. Тоді, обережно ступаючи, Малишкін підійшов до Брагіна, торкнув того рукою:

— Федю... ти спиш?

Брагін поворухнувся й зідхнув. Малишкін, хапаючись, щось зашепотів. Брагін невдоволено буркнув у відповідь. І довго ще було чути швидке шепотіння Малишкіна та незадоволений бас Брагіна.

Прокинувшись уранці, я побачив: Брагін і Малишкін, як завжди, спали під однією шинелею.

Повмивавшись, Малишкін і Брагін одяглися, заправились, мов до паради, і підійшли обидва до комрою. Вітаючи його, обидва стояли не ворухнувшись. Малишкін дивився на комрою а Брагін на Малишкіна.

Привітавшись, комрою запитливо оглянув обох бійців.

— Товаришу командире рою...

Малишкін зупинився й глянув на Брагіна. Брагін похмурих брови й суворо зирнув на Малишкіна. Малишкін захвилювався:

— Товаришу комрою... Я більше не буду.

Командир рою недовіжливо підвів брови.

Малишкін витягся і так довірливо дивився на командира рою, що той не витримав і всміхнувся. Підбадьорений командиром усмішкою, Малишкін, знов приклавши руку до козирка, ствердив свою першу обіцянку:

— Клянуся...

Зацікавлені, ми, бійці, обступили Малишкіна, Брагіна й командира рою.

Коли Малишкін поклявся, ми всі презирнулися.

Зідхнувши, командир казав:

— Цього мало, товаришу Малишкін!

Малишкін захвилювався і, зирнувши на Брагіна, що, старший брат або батько, не зводив заклопотаного погляду з Малишкіна, Малишкін додав:

— Клянуся званням червоноармійця, товаришу командире р

На цей раз командир не всміхнувся. Дивлячись просто в Малишкіну, він говорив:

— Я вам вірю, товаришу Малишкін! Можна йти!

Малишкін і Брагін чітко повернулися й пішли.

Одійшовши кілька кроків, Брагін зупинив Малишкіна, оглянув його, поправив картуза, обсмикав гімнастерку на Малишкіні і, ставши поруч з ним, пішов далі в ногу.

Малишкін щось завзято оповідав, вимахуючи руками, а Брагін мовчки слухав, лише вряди-годи підіймаючи високо брови.

Ми всі, бійці і командир роти, довго дивилися услід Малишкіну та Брагіну, аж поки ті не завернули за тин, і у всіх вустах грали теплі усмішки.

СИНІЙ РЕЙД

(НОТАТКИ)

I

Стій, конику, не скачи, постривай! Дай оглянутися, дай пригладити... Адже цими ж шляхами-дорогами, через оці саме села й ліси ходив колись Примаков із своїм славним червоним козацтвом.

Слалися переможеними тисячі кілометрів під ноги червоній армії, з жахом тікали пани за Збруч під Варшаву, аж ген до Карпат.

Стій конику, не скачи!...

Ідемо широкою долиною понад річкою Бужком. На чолі командир із комісаром, а за ним ескадрон за ескадроном виграють на конях. Виступає в маневровий рейд Енський червонокозацький кавалерійський полк.

Світає, холодно й вогко, бо від річки пеленою важкою сте-
ляться тумани. І тиша, тиша. Обличчя казаків у напруженім
чеканні—коли вже розпочнуться бойові дії?

І тоді, ніби як відповідь на їхнє натерпіння, звідкись спереду
почулися далекі, приглухуваті гарматні постріли. Почалося—
передові частини дивізії уже билися за переправу через ріку Буг.
Десь маємо й ми перейти „кордон“ і вдертися до „ворога“ в тил.

Спереду почулася команда „ристю!“, колона круто зломи-
лася ліворуч і за хвилину-дві замаскувалася під густим крилом
лісу. Тиша, а слух і вслід за ним зір потягалися вгору, звідки
почувся ніби голубиний туркіт: у ранковому молоці пливло
кілька аеропланів, прямуючи до нашого сховища. Три за кілька
хвилин повернули назад, а один нагло знизився і хижим пта-
ком шугнув майже понад головами.

— Чий, наш, чи „ворожий“?

У очі впали великі червоні зорі без білих смужок на кри-
лах—значить „червоний“.

— По літаку огонь!

Кілька кулеметів ураз звели догори морди і сердито загар-
нали по повітряному хижаків. Літак мусів хутко набрати ви-
соти і зник на обрії.

II

Розвідка принесла вісті, що на „кордоні“ „червоні“ серйозного
опору не чинили й хутко відступили. „Сині“ переслідують „воро-
га“, наступаючи, як кажуть, на п'яти.

— По конях!

Полк у цілковитій бойовій готовості вирушив далі. Сховатися від повітряного „ворога“, просувалися глибоким яр а відстань рівниною до лісу проскакали на галопі. Під акомпанемент гарматних вибухів проминули ліс і спустилися до ріки Буг, була умовним кордоном. Міст через ріку, як і треба було діватися, був „висаджений“, і верхівці поїхали намацувати

Зійшло сонце, тумани хутко розтавали, і тихий Буг за тисячами веселок, приймаючи в свої води кінноту. Коні, раніше призвичаєні до перепав, сміло пустилися в плавання, а випившись на другий берег, щоб обігрітися, сами пускалися ріс

Канонада поволі вщухла, зникли з обрію аероплани і коли-не-коли доносився здалеку їх мелодійний туркіт. С

Хоч проїхали близько трьох десятків кілометрів, коні вт ще не відчували й не було жадної натертої спини. Спини трохи перепочинуті й переопружити коні.

Ідемо далі. „Ворог“ певно тікає, бо на фронті тихо — перед бурею, бо кажуть, що „червоні“ стягують сили переправі через річку Вовк. Просуваємося рівниною й чека щохвили повітряного нападу, зірко вдивляємося в блакитне не шукаючи аеропланів.

Чекали спереду, а він несподівано насів іззаду, десь шуліка взявся зза лісу. Кулеметники були приготувалися стріляти коли ж виявилось, що літак „синій“. Бачимо з кабіна пагнулася через борт людина, навіть обличчя видно так ніби щось викинула блискуче. Просто під ноги коням упала бляха на трубка, вимпел з письмовим донесенням.

Один із козаків хутко дістав вимпел і поскакав перед командиром.

На Вовку серйозних „боїв“ теж очевидно не було, обмежилися певне гарячими перестрілками. Ми йшли й досі в арґарді і, окрім „ворожих“ аеропланів, нічого не бачили.

Але щодалі бойова атмосфера згущувалася, частіше й чаше чулися відгуки перестрілок. Кулемети майже не вгаві тріскотіти, і раз-по-раз гриміли гармати. „Червоні“ вісваючи всіляко затримували наступ, „руйнуючи“ мости і „отрую“ шляхи пересування.

Стояли замаскувавшись, чекаючи на розпорядження, раптом примчав автомобіль із штабу дивізії.

— Дайош допомогу!... За кілька кілометрів за селом „бій“. Відірвали „червоні“ нашу батарею і сім кулеметів.

— Уперед на виручку!...

На дорозі, при в'їзді в село, величезна баюра через усю личку. Кіннота промчала без затримки, а перша ж кулеметна тачанка загрузла і четверо коней не можуть нічого вдіяти.

За мить прискакала чота саперів. Заокітили хутко сокири в руках у козаків, рубали верби, чагарник — інші орудували лопатами, загачували болото. Буквально за три-чотири хвили

длях був вільний, і кулеметники галопом доганяли задній ескадрон.

Тим часом школа молодшого комскладу, що йшла в авангарді полку, вже билася з „ворожою“ піхотою, що десь, як сніг на олову, взялася на автомобілях. Напористою контратакою школа примусила піхоту сісти на автомобілі й тікати, лишивши школі, як трофеї, дві „зіпсуті“ танкетки.

Під „ворожим“ артилерійським огнем і повітряним бомбардуванням полк понісся вперед. У густому лісі за наказом починається в авангарді дивізії, насідаючи весь час на спину ворогові“.

Як у вікні вагона зникали, пропливали назад села, хутірці, іси...

III

Переднім ескадроном полку, а значить і всієї дивізії, пішов перший на чолі з комеском товаришем Востріковим. Завданням було переслідувати „ворожі“ застави, що відступали на село М.-Г.

По дорозі розвідка донесла комескові, що на південь від них пересуваються великі сили „ворога“, щось близько двох полків. Комеск доніс про це командирові полку, який наказав не спинятися, а рухатися вперед.

Із стратегічного погляду шлях був аж надто небезпечий—толиною понад болотом, за яким у лісі, чи в лозняках, міг засісти ворог“. Та „ворога“, за болотом не виявилось, і ескадрон тільки просувався далі. Дорогою зустрілися випадково з чотою іншого полку, що відірвалася від своїх. Командир чоти повідомив, що східна частина села М.-Г. зайнята „червоними“.

Підпорядкувавши собі чоту і маючи ще в своєму розпорядженні панцерну машину та гармату, комеск намислив захопити село. Зорієнтувавшись на місцевості, він дав завдання гарматі збити „ворожі“ кулеметні гнізда, а сам із ескадроном кушетів на село і в лоб атакував піхоту, „розстрілюючи“ її з кушетів. Одночасно панцерна машина під прикриттям чоти кінноти атакувала піхоту з лівого флангу. Завдяки артогневій кушетети були виведені з ладу, а піхота примушена була тікати.

Посередники констатували, що завдання ескадрон виконав блискуче.

IV

Захопившись бойовими діями і щоб більше побачити, я користувався всіма засобами пересування—верхи на коні, на автомобілі, на тачанці, а часто й пішки, коли можна було не ризикувати лишитися в тилу зовсім.

Пробираючись садками на край села, відкіля гриміла батарея, я помітив у вузькій вуличці кількох верхівців, що пильно вглядалися в біноклі. Підійшовши обережно ближче, густими кущами, я помітив у них червоні пов'язки на кашкетах.

Досі я належав до „синіх“, принаймні мене зважали на такого (на лобі ж не написано в мене, що я письменник.) Ті я вважав, ще мушу щось діяти. Бігти до своїх і сповістити їх. „ворожу“ розвідку я б не встиг, а тому я, не довго думаючи, вихоплюю з кишені гранату, запалюю гнота і що сили кидаю під ноги верхівцям.

Гримнув розкотисто вибух, коні з несподіванки кинулися врозтіч і залопотіли вздовж вулиці.

Окрилений успіхом, я вже не біг, а летів садками — але чого? Гармати зненацька змовкли і лише через деякий час обістрілися в зовсім протилежному боці. Очевидно я заблудився, це ж та сама вулиця, той же місточок через маленьку річку. Нашого полку вже не було.

Вулицею мчали ескадрони інших полків дивізії, прогнали важко гармати і зникли в лабіринті вуличок, а дали селом у лісі.

Настала гнітлива, після такого гуркоту, тиша. Я лишам самітнім у селі, надіючись на якусь частину, прислухаючись до далеких „боїв“. Тишу зненацька порушив співлиий дівчий голос:—Мань, мань, мань...—Гукала на корову, що десь забрала капосна.

Знову тиша, самітність і навіть нудьга. Коли це позад мене — Яблучко їстимете, товаришу?...

Озираючись, бачу молодичу з повним заполом яблук. Ой, навіщо так багацько? — спробував я відмовитися, взяв пару, але молодича напосілася, щоб забрав усі.

— Беріть, беріть, товаришу, зародило в нас. А ви можете не їсти...

Їсти й справді хотілося, поїли вдосвіта, а зараз люди вже й полуднують, але в бойових обставинах і про якусь забувалося. Сіли з молодичею під тином, розбалакалися. Виявлялося, що молодичин чоловік теж у Червоній армії Харкові служить.

А сама молодича бідова—завідувачка пташарні в колгоспі розповідала поспіль про все. Усе наче й нічого, та тільки у них в них трохи неповоротка: пізно обсіялися, а молотити не молотити...

Кликала на їхнє господарство подивитися, може пішов я, та саме проїжджала вантажна посередницька машина і я мусив попрощатися з нею. Проводжала мене довгим поглядом, аж доки машина не сховалася за рогом. Може, прощаючи мене, думала про чоловіка, якого так давно не бачила, більше ніж напевне, скучила за ним...

V

Виявилось, що авто їде до „червоних“, і зараз же за ним повертало праворуч. „Сині“ пішли просто. Для мене це було навіть добре—побувати за один день і в „червоних“, випивши білу пов'язку на кашкета, але в такому випадку я

довго б загубив свій полк, а надходив вечір, буде холодно в гімнастерці — шинеля й усі мої речі були з полком, у козаків на тачанці.

Серед лісу мовчазного знов самотній іду я пішки. Дороговеказом мені стали далекі гарматні вибухи, десь, у східному напрямку. За кілька кілометрів трапився хутірець, що навіть не був позначений на карті, видати недавно заселений.

Щойно поминув крайню хатину, мені назустріч вилетіло двоє верхівців з „червоними“ пов'язками. Не знати, щоб вони зі мною діяли, захопивши в полон, та тої ж миті з двору праворуч виринуло п'ятеро „синіх“ верхівців. „Червоні“ перші помітили небезпеку, і, зробивши випал на „ворога“, присторожили коней і зникли в лісі. „Сині“ подалися переслідувати...

Я вирішив почекати на хуторі — мусять же колись іти обози. Зайшов до хати. На ліжку лежала бабуса хвора, бо час від часу постогнувала. Привітавшись, бабуса відразу вдалася до мене з запитанням, чи я часом не лікар? Мусів відповісти, що на жаль — ні, а що хіба?

— Та лежу оце і лаюся... Були тут ваші і хотіли вирізати мені виразок, а я побоялася...

— То кого ж ви лаєте, наших?...

— Та ні, голубчику, сама себе лаю... Може і справді б полегшало, якби розрізали. Сами ж нападалися... Такі гарні хлопці.

Бабуса аж зраділа, коли я сказав, що на ніч може якісь і придуть сюди. Перестала навіть постогнувати, похвалилася, що вона вже й яечок їм десяток припасла, аби полегшало. Мусів розчарувати її, що за лікування наші хлопці нічого не беруть, а лікують дурно, де тільки спиняться, зараз і оголошують, щоб ішли хворі.

— Отакі... — І бабуса надійно-радісно посміхнулася.

На обози довелося чекати не довго, приблизно через півгодини показалися з гори і заторохтіли важко вулицею. Думав розпитуватися якої частини, але ж не скажуть — військова таємниця.

— Підвезете, товариші?

Двоє козаків, мої супутники, балакучі й веселі. Один з Старобільського, а другий спід Вінниці. Обидва другого року, мають закінчити службу.

— Ну додому, чи може на завод кудись думаєте?

— Записалися до далекосхідних комун. Якого греця вдома не бачили!...

Хутірець лишився на горі, спустилися до річки. Замаскувалися в верболозі, чекали дальших розпоряджень. На березі дівчата й молодіці брали коноплі, і бачу, мої супутники вже спинилися коло них, допомагають. Хотіли хлопці як краще, але начальник обозу, помітивши, заборонив і навіть пообіцяв наряда кожному, коли таке повториться.

Засоромлені козаки не виправдувалися...

Раптом із хутора випурхнув мотоцикліст і повідомив, за хутором показалися „ворожі“ панцерники. Обоз хутора зник, і переїхавши місточок, зник у густому лісі. Але панцерники можуть догнати.

Лишилося коло коней по одному їздовому, що мали тікати, а решта засіла на узліссі на високому березі річки. Кілька обозників із начальником „висадили“ місточок і засіли близь його із гранатами і пакетами напоготові.

Панцерна машина, розігнавшись від хутора, мусіла спинитися біля місточка і звернула ліворуч просто в воду, але ж миті її почастували градом гранат, що рвалися просто під нею.

Якраз нагодився посередник і вивів машину з ладу.

Але щойно переможці зникли з своєї засідки, як із флангу залящав кудемет. То за річкою в лозах засіла „ворожачота“ піхоти, що десь узялася на автомобілі.

— Лягай!—наказав начобозу, ховаючись хутко за пеньком, нехай тільки поткнуться сюди...

Він мав рацію: справді позиція була дуже зручна й непрступна для „ворога“. „Червоні“ певно це зважили, бо кудемет нагло замовк. Можливо вони збиралися вдарити на нас з іншого боку або чекали, що ми підемо в атаку. Але атакувати сильнішого ворога не було рації, обоз був урятований, і то начальник наказав усім пішим доганяти свої фури, а кішарники лишилися на деякий час прикривати відхід.

VI

Можливо я так би шукав свого полку до самого вечора, нагодився дорогою посередницький автомобіль, і я з ним вбрався на передові позиції. На фронті, цим часом, розгорілися справжні „бої“. Що ближче під'їжджали, то все частіше частіше озивалася артилерія, а сутички виникали майже на кожному кроці.

„Червоні“ на кінець дня зібралися з силами і тепер чинили шалений опір. Підтягували свої сили і „сині“, з усіх боків находили нові і нові частини. Коли „сині“ вийшли на височину відкрити з усіх боків,—широке, перерите глибокими ярами поле,—зустрілися з контрактакою „червоних“ по всьому фронту.

Хоч і важко було відшукати своїх, поміж силою війська в полі, врешті я натрапив на помічника командира полку.

— Ну як, мій дорогий шефе?

— У повітрі, брат, пахне порохом...

Стали з ним на горбку, щоб оглянути поле „бою“, щоб орієнтуватися, але голосна команда „По конях!—як м'яча“ привела помкомполку в сідло, і він понісся доганяти ескадрон. Самому було важче зрозуміти ходи, не знав де які частини діють, грубо-схематично орієнтувався, що ото „сині“, а ото „червоні“.

А „бої“ розгорталися шаленими темпами. Щойно на горбку були лише ми вдвох, як раптом мене оглушив випал із гармати, яка мов із землі виросла поруч мене.

— По рухомій цілі, шрапнеллю, огонь!

Нумери блискавично закладали гільзу за гільзою, і гармати, що кілька секунд вибухали ревом, плюючись в повітря величезними клубками вогню.

— Огонь, огонь! — наказував командир, уже віднявши бінокля від очей, бо рухома ціль, „ворожа“ кіннота, була на відстані може з кілометр. З вигуками „ура!“, з шаблями наголо вона як вітер неслася в атаку.

Аж ось із ярочка, недалеко гармати, почудлося також розкотисте, голосне „ура!..“, майнув у повітрі червоний, обрамлений синім, прапор і назустріч „ворогові“ понеслися „сині“.

— Огонь, огонь! — не вгавали гармата.

Дві хмари затьмили порохом, збитим сотнями кінських копит, сонце на заході, і воно ще дужче почервоніло. Хмари злилися й обкутали собою і „червоних“ і „синіх“, що зійшлися в завзятій сутичці, нічого не видно, лише голосисте „ура!“ лунає над сірою хмарою...

Уся височінь, скільки око сягне, у вогні. Гримлять без угаву гармати, вибивають дрібно кулемети, тріскотять гвинтівки й нагани. Обрії заволоклися сіро-брудним серпанком пилюки й диму.

Досі діють лише кавалерія з обох боків, та авіація, що лихими кружками кружляє над полем „боїв“. Але ось ізза горбів, з боку „червоних“ виткнулася враз кілька панцерних машин і розпочали нещадний огонь із кулеметів та бомбометів по правому флангові „синіх“. За легкими панцерними машинами показалися важкі танки, що враз опинилися спереду панцерників, важкою своєю ходою насадаючи на кінноту і розстрілюючи просто в лоб.

Майже водночас із глибокого яру вихопилося кілька танкеток, швидкі й повороткі, як в'юни, і насили на кінноту з лівого флангу. Проти техніки можна діяти лише технікою, якої в червонців саме на той час бракувало, тому мобілізуються всі, які були, засоби, щоб відбити наступ.

Не вибираючи позиції, а як стояли, тільки коней зняли з передків, запорощали кулемети і загухкали важко гармати. Коло мене спішився ескадрон з коней, і, вихопившись із яру, пішими полізли бійці на танки просто з гранатами в руках. Мені мимоволі пригадалися часи громадянської війни, коли отак о, як зараз, відбивали і обеззброювали англійські танки... Саме в розпалі „бою“ раптом заграла сурма й по всьому полю понеслося мелодійне:

„Вийми набої, перестань стріляти!“

Гухнула ще, запізнившись, гармата, розірвалася десь граната, і „бій“ закінчився. Заходило сонце, посилаючи бійцям ласкавий привіт...

VII

Смеркло. Дорогами в усі боки від поля бою вервечками довгами потяглися полки на ночівлю до сіл. Повільно ступають коні на поводах у козаків, стомлені й зголоднілі. Такі ж стом-

лені й голодні люди, але не про це жваві розмови поміж заками. Кожен захоплено ділиться вражіннями, пригадуючи деталі з походу.

Ніч насувалася швидко, і коли в'їхали в село, було зовсім поночі.

Мені, людині не військовій і не звичній до семидесятикілометрових, та ще й бойових, переходів, було єдине бажання: миті добратися десь до соломи і, впавши на неї, відразу заснути. Не хотілося вже й їсти—спати, спати... Але зранку ми умовилися з Лукашем, редактором полкової газети, сьогодні випустити великотиражку, і сон треба було проганяти.

Майже помацки, ходячи по селі, знайшов нарешті квартиру-політчастину.

Відсекр партбюра товариш Бикрицький і відсекр комсомольський Лукаш поралися серед двору біля коней. Дістали де сіна, бо обоз полковий десь загубився й досі не прибув, по тому ретельно оглядали спини під сидлами, чи немає натертості.

Упоравшись з кіньми, зайшли до хати і всі важко сіли на чому довелося. Блимала присліпувато закурена лямпочка над скрині, ледь-ледь освітлюючи просторну чепурну кімнату з силою образів католицьких на стінах.

— Ви поляки певне? — запитався Лукаш молодого господаря, що принесла нам відро води. — А як дозволите звати, вас шановна товаришко?

Молодиця озирнулася, посміхаючись, до порога, де стояв чоловік, може побоюючись за свою лагідну поведінку з нами, але ім'я своє назвала.

— Яніна? Гарне ім'я... — похвалив Лукаш і запитав, чи була б вона такою ласковою й гарною, щоб купити десь у вас сід молока (наші обози ще не прийшли), а як немає, то хіба груш чи яблук. І подав їй троячку.

Молодиця відмовилася від грошей, бо в неї молоко своє. Яблука, хоч і поганенькі, теж свої — їжте на здоров'ячко!

Підвечерявши, відразу ж сіли до газети. Лукаш ще вчора назбирав силу дописів, тільки оформляй. Бикрицький сів писати передову. Застукала друкарська машинка, передруковуючи готові матеріали.

Проте, як не намагалися тої ж ночі закінчити газету, втомі і сон перемагали. Голова відмовлялася думати, сами зліплювалися вії. Кріпився, кріпився завзятий комсомольський ентузіаст Лукаш і клякнув носом у кореспонденцію...

— Лягай спати, хлопці! — не витримав Бикрицький, — завтра докінчимо вранці.

Упав на соломку і в момент захріп...

Уранці в квартирі політчастини розгорнуто клуб. Козаки один за одним прибігають по газети, по листи. На столі й над скрині грають у шахи й доміно. Тут же в кутку розгорнулася перукарня.

Ми з Лукашем зв'язуємося з сільським комсомолом, проводимо з ними збори. Одночасно в другій кімнаті один із комсомольців

сів провадить засідання з сільрадою про хлібозаготівлю й інші поточні кампанії.

По тому йдемо до школи, інформуємо дітей про завдання маневрів, і з школи скрізь по селі, знайомлячись з його життям. Відсоток колективізації порівняно з іншими селами, де ми проїжджали, нижчий, щось до півсотні. Не знати як по інших польських селах, а в цьому відчувається вплив духівництва і куркульської агітації.

Розмовляємо з однією бабусею; чому її син не в колгоспі?— Вона призналася:

— Пан ксьондз переказував, що пан Пілсудський не дозволяє їти до колгоспів. Бо як прийде, то тоді не помилує..

Комсомольський осередок у селі слабкий, а партійного й зовсім немає, тому й нікому розвіяти ці облудно-брехливі страждання.

Рейд червонокозачої дивізії, поряд із основними навчальними завданнями, був і політично-пропагандистським. Дивізія виконувала на своєму шляху величезну роботу. Кожен командир і козак був агітатором і пропагандистом генеральної лінії партії, використовуючи для цього кожную хвилину.

Товариськість і чемність у поводженні створювали довір'я і любов до бійців, створювали тісний зв'язок поміж трудовим селянством і Червоною армією.

Ідемо вулицею. У дворі козаків обсіли колом, один із них читав якусь книжку, у другому дворі просто сиділи розмовляли. Коло ставу цілий натовп — козака-гармоніста обступили великим колом, посеред якого танцював козак із дівчиною.

Найбільшими симпатіями користувалися полкові сан- і ветеринари. Вони приймали хорих людей і коней і давали медичну допомогу й поради, а до багатьох хорих ходили навіть по хатах.

І так у кожному селі, в кожному хуторі, де тільки спиналися...

VIII

Після перепочинку розпочався другий етап маневрів — із свіжими силами червонці виступили знову в наступ. Наш полк пішов розвідувальним головним загonom.

Увесь час „червоні“ ухилялись від „боїв“, лише окремими загонами чинячи опір. Особливо уперто боронили „червоні“ село П., яке по кілька разів переходило з рук до рук. Лише надвечір „червоні“ відступили на свої закріплені позиції в районі сіл К. і Г., де стягували свої основні сили.

Підтягувалися й „сині“ сили, надходили полк за полком, займаючи дуже вигідну позицію на східно-північному краї села П. У чеканні на дальші дії застає вечір, ніч. Ходжу вулицями сільськими. Майже на кожному кроці сліди „боїв“ — рештки барикад, дротяних загорож і ями від фугасів.

На фронті тиша, мабуть перед бурею. Лише час від часу звичиняться десь перестрілювання, певне розвідачі в полі, та інколи озивалися гармати, нагадуючи бійцям, що „ворог“ не спить.

А що коли вийти за село, на гору й пробратися до „черних?“ Це ж якісь три-чотири кілометри, за годину буду там. І от я в полі, сам серед глибокої ночі. Спинюся, прислухаюся знову просуваюся.

Дорога розгалузилася — одна ліворуч і просто — якою йти. Дістав карту з планшетки, ліг у борозні і, присвічуючи електричним ліхтариком, розглядаю — та й не розгледів до пуття, бо по мені нагло застрочив, лунко полохаючи ніч, кулемет.

Мусів довго лежати в борозні, погасивши звисно ліхтарик. Почав накрапати дощ. Довелося відмовитися від дальшого просування, повернувся до своїх.

Тим часом до „синіх“ почали прибувати мото-механічні частини. Вузькими кривулястими вулицями сільськими рухали важкі танки, швидкі танкетки, панцеровані автомобілі. Пробрався на другий кінець села певне понад годину, бо час вночі доводилося лізти на тин, тікати до двору, щоб не потрапити під якусь машину.

Вражіння велетенської непереможної сили й моці того переходу посилювалося важким гуркотом, ревом і багатоголосими лунками сигналами. А блискавичні вогні, що снопами вихоплювалися з очей-ліхтарів, утворювали ще вразливішу, коли не сказати грізно-феєричну картину.

Хоч і цікаво було спостерігати, але сон і втома владали хилили десь прилягти і хоч на часинку задрімати. Зайшов до однієї хати, але місця зайвого, не те що на лаві чи на ліжку, а на підлозі не знаходилося. У кутку стояв вільний стілець, який був не зайнятий лише тому, що був занадто короткий та вузький. Довелося на ньому лягати, принаймні тулуб з головою вистилися, підмостив під голову олив'яну миску дном до горі. В момент заснув.

IX

Прокинувся від гучного вибуху й брязкоту шибок, що похилилися в вікні — у садку за вікном гриміли гармати.

Розвиднялося. „Сині“ артилерійським огнем підготовлювали наступ. По садках під деревами стояли спішені ескадрони, готові щомиті сісти на коні і кинути в атаку. Тут же стояли кухні, привезені з тилу, роздавали козакам сніданок.

Уздовж усього фронту вишикувалися, замасковані гіллям травою, панцерники й танкетки, теж готові до бою. Під одним кущем командир чоти зібрав своїх вояків і хутко пояснив завдання, але який він не був заклопотаний, його спостережливий зір помітив командувача Української військової округи тов. Якіра, що хутко проходив поруч.

— Встати! Товаришу командувач, чота займається...

— Вільно! Сидіть... — не дав і закінчити рапорта тов. Якір зник за кущами.

Там стояли командир корпусу червоних козаків тов. Демичев, помполіт тов. Савко, командир дивізії тов. Потапенко, пр

званий козаками ще за часів громадянської війни просто товаришем Потапом.

Почав у червоному козацтві тов. Потапенко з старшини, потім вище і вище,—став командиром полку, комбригом і тепер командир. Звичайний сільський коваль, волею робітників і селян висунувся на червоного „генерала“—така діалектика наших днів...

Наступ розпочався раптово всім фронтом: вихопилася кавалерія, і за мить усеньке поле забарвилася червоно-синіми прапорами, посунули танки, танкетки, понеслася на автомобілях піхота. Загуккали частіше гармати, прочищаючи дорогу, яструбами знялися на обрії штурмові аероплани, бомбардуючи згори „ворога“.

Ніщо не могло затримати цієї грізної навали—колючі загорожі покійно лягали перед танками, кам'яні бар'єри й барикади кіннота брала граючись. „Червоні“ за якісь півгодини були збиті з своїх закріплених позицій і тікали стрімголов далі, лишаючи „синім“ великі трофеї.

Захопившись мото-механічними частинами, їхнім величним переможнім походом, я довго стою на шкільному ганку в відбитому в „червоних“ селі К. і намагаюся хоч приблизно уявити собі їх кількість.

От котиться важко, здіймаючи пиліюку, танк, і здається, що поверни він зараз на хату, і хата покійно ляже під ним. Ще і ще—їдуть, їдуть, і немає їм краю, кінця. От здається вже проїхали, гуркочуть вже гармати, теж моторизовані, а раптом знову танки й танкетки, панцерники, а за ними знову артилерія, піхота на автомобілях.

Біжать агіт-автомобілі, сан-автомобілі, вет-автомобілі, хем-автомобілі, радіо-автомобілі, майстерні-автомобілі, кухні-автомобілі і знову танки, гармати, піхота на автомобілях...

Стоїть поруч зі мною селянин і намагається рахувати, але минає півгодини, година і він махнув рукою.

— То де ж воно й набралось такого? От сила, так сила!..

— Дда, сила!—подумавши трохи, ніби зважував, відповів йому другий селянин, а третій, мабуть з начитаніших, почав пояснювати, позираючи на мене, мовляв, чи так?

— І дивуватися нема чому, товариші... Раз Америка та Європа з технікою, то чим ми гірші? Нехай лише поткнуться тепер до нас—шапками тепер не будемо воювати...

Швидке індустріяльне зростання нашої країни, з хліборобської, мо узяної на з л зу, промислову, позначилося само-собою на військовій техніці, бо без неї в капіталістичному оточенні неможливе було б і соціалістичне будівництво.

Про це селяни знали, і тому така гордість багатьом у очах: ми сильні, ми міцні, ми багаті!..

X

„Червоні“ під тиском „синьої“ кінноти і мото-мех'ів тікали лише кілометрів за десять, закріпившись на дуже зручній по-

зиції у глибоких ярах та перелісках, затрималися, повели конт наступ.

З мото-мех'ами я вибрався знову на передові позиції, потрапивши знову до свого полку, який наступав на лісок. А тут зустріли такий шалений опір, що мусіли з поразкою відступити. Проте на поміч прибули ще сили, і полк перемог. Знову повів наступ.

Іду полем по слідах боїв. Стерні, жовті миші, інколи рідко. Вилетить сполохано спід ніг коневі перепелиця і, фуркнувши, летить далі, шукаючи спокійнішого місця. Поля помережані таками, пориті окопами, гніздами спід гармат та кулеметів. А де не-де дотлівають сиротливо гноти від гранат, чадять сивим димком.

Спереду, в туманній від куряви млі, показалося містечко з високим димарем цукроварні. За кілька кілометрів від нього наступ синіх було знову відбито, спалахнули гарячі „бої“.

Нарешті я маю змогу почепити собі на кашкеті білу пов'язку і пробратися до „червоних“. На дорозі мені величезний став довгий і широкий, як ріка, а через нього міст до цукроварні.

Робітники цукроварні всі мобілізовані на оборону і вкупі з робітниками радгоспу та колгоспів допомагали „червоним“ вбиватися. Щоб не пустити „ворога“ через міст, вони насправді позривали дошки.

Очевидно з робітниками була проведена добра підготовча робота, бо вони дуже серйозно поставилися до свого завдання оборони свого заводу. З гордістю розповідали мені, як вони захопили „синього“ панцерника й велику розвідку, яких захопили. Якір вивів із ладу.

Були й казуси, звісно. Дехто, особливо з жінок, не зовсім розуміли завдання маневрів і зустрічали „синіх“ із якоюсь неприязню.

— „Червоні“, то наші, а „сині“ — то поляки, капіталісти...

І коли вже було дано відбій на перепочинок, то „синіх“ пускали на подвір'я цукроварні, де вони мали ночувати...

XI

Стомлені, зголоднілі, так закурені пилом, що всім лише очі світилися, в'їжджали до містечка Т. на відпочинок. Але ось спереду оркестра заграла марша, і втома зникає, коні підводять голови й жвавіше переступають ногами.

По обидва боки шосе шпалерами довгими з прапорами червоними зустрічають червонців робітники містечка, колгоспники, районова конференція вчителів і школярі.

— Хай живе червоне козацтво!

Виграють оркестри, цвітуть прапори, голосно лунає багатоголосе:

— Слава!

... Милися, чистилися, відпочивали. Лише полкове партбюро раніше за всіх уже відпочило і засідало. Доки збиралися, ділилися вражіннями.

— У основному полк діяв на добре... — констатував комісар полку, товариш Пшенішніков, — особливо відзначився 3 ескадрон своїми вмілими тактичними ходами, що звернув на себе увагу тов. Буденного. Добре діяв 4 ескадрон під селом П., вивісивши з ладу батальйон „ворожої“ піхоти на автомобілях і цілком його полонивши.

Відзначилися школа й перший ескадрон. Політико-моральний стан полку був чудовий, за весь час трапилось лише два дисциплінарні проступки, та й то незначні, які не були труднощі з харчуванням, бо кухні відставали в тилу, варіань від козаків не чулося ніяких. До хиб комісар залічив недостатню уважність і чіткість маскування під час „ворожих“ повітряних атак...

Увечері в містечку відбулися численні мітинги і збори з людністю, кіно й вистави. Як і скрізь, розгорнули свою діяльність комуністичні й ветчастини. Відпочиваючи, полк не забував про обов'язки культураної зброєю в руках пролетарської держави.

XII

Третій етап рейду випав найцікавіший і багатий на різні несподіванки. „Сині“, забравшись глибоко до „ворожого“ тилу, врешті опинилися в „мішку“.

Така вже доля всіх рейдів: несподіваними, настирливими наскоками вони досягають блискучих наслідків — дезорганізують ворожі, шкодять мобілізації, руйнують мости й залізниці, складаючи цим події на фронті. Але вихопитися назад і з'єднатися із своїми основними силами не завжди щастить, о ворог врешті може настановити сільце.

Так трапилось і цього разу. Наш полк, пішовши розвідувальним загonom, відразу ж потрапив до рук „червоних“ і лише окремі загопи вихопилися й утекли. Я тікав із кулеметною чотою, але куди ми не поткнемося — всюди натрапляли на „ворога“.

Спинилися в лісі, перепочили і посувалися далі ярмом. Куди, до чекаче нас спереду? Захопили були „ворожих“ розвідачів, але, як не намагалися хоч щось від них довідатися, не домоглися. Вокругом бої і де свої — невідомо.

Нагло, виїхавши з ліса, ми помітили димок за деревами; ми хутко посувався. Глянувши на карту, побачили, що тут має бути залізниця і то певне панцерний поїзд обороняв переїзд через залізницю. Але чий поїзд?

Під обстрілом перехопилися через залізницю і опинилися в небезпечному яру, де й натрапили на частини своєї дивізії. За якимсь напрямком, що хмарою знімалася спід сотень кінських копит і голих, важко було зорієнтуватися. Але згодом трохи стало зрозуміло; тут у яру стягуються сили „синіх“, щоб відбиватися. За якісь півгодини в яру назбиралася сила-силенна „синіх“, але й „червоні“ не дримали й нагло, невідомо відкіля вихопившись, вдарили майже з усіх сторін кавалерійськими атаками.

Повз нашу чоту бурею пронісся Потапенко з шаблею наго-

— За мною, ура!!!

— Ура, ура, ура!..

Тисячі клинків заблищали на сонці і за хвилину якусь ро-
нули в хмарі пилюки. Залящали наші кулемети, заговорила ле-
артилерія. Усе затьмарилося в пилюці й диму, навіть с-
насупилося — великим зловісно-червоним покотьюлом пови-
над хмарою.

Атаку „червоних“ відбито і, щоб вийти з бою, відступити
кращі позиції, промчав позад нас хем-автомобіль, пустивши ст-
міль газу, що утворював відразу чорну димову завісу.

Рідлями, стернями до села Ю-ці. Усеньке село загач-
„синіми“ та де-не-де невеликі загони „червоних“, що вивед-
з ладу.

— Стій!..

Усі стомлені, знесилені, — на обличчях кожному шар пи-
навіть петлиць на гімнастерках не помітно. Коні понурені і
пають шпориш, ловлять листя на деревах. Сонце ще дуч-
почервоніло, має скоро зайти. Що принесе нам вечір, ніч?..

Сутінки не забарилися. Засвітилися примружено вікна
хатах, серпом повис місяць над селом. Через Буг понтонен-
хутко навели мости, ішла переправа. Відкілясь далеко доносила
артилерійська канонада.

Виведені з ладу, стоїмо в хутірці. Козаки, поставивши
в саду, сидять, загорнувшись в шинелі (ночі вже холо-
дрімотно чекають на розпорядження.

Ходить господар збентежений по саду, позираючи неприя-
то на козаків, то на купи яблук понасипаних; відвернися —
несуть як сарана. Але диво: мінає година, а хоч би о-
потягся до яблук. Ходить господар і, вже сором починає
брати. Не витримав, підійшов до козаків.

— Чого ж не їсте яблучок, товариші?.. — засоромлений
сподар набирає в запіл стиглих рум'яних яблук і висипає пе-
козаками.

— Їжте, а то й сами беріть із купи!..

Ніч минала в чеканні, ніч остання, бойова. І було крив-
що стоїмо бездіяльно, відрізані, слухаємо лише відгуки дале-
нічних боїв.

... Ранком було дано відбій, оголошено кінець маневрів.

Змовкли гармати — запанував мир. Полки й дивізії довже-
ними колонами потяглися на широке рівне поле на парадну-

Ще вночі „сині“, „червоні“ — „вороги“, а тепер єдина, мо-
літна, могутня Червона армія.

Міцними струнками колонами безперервно проходили
трибуну, членам Реввійськради та уряду посилаючи
голосне червоноармійське — ура!

ОНИСЬКО ГРОХОЛЬ

(ОПОВІДАННЯ ЗАВСЕЛЬБУДУ)

I

Цей особливий дивак—
 друг мій Онисько Грохоль,
 кажучи щиро вам,
 жив малахольно трохи.
 Світом блукав, як в степу,
 між людьми не копаючи сліду...
 А мені —

він миліший був
 за нормальних моїх сусідів.
 Наша дрімуча Волинь—
 тиха й заслужена мати
 берестів пелехатих,
 меланхолійних ялин.
 Ріки поклала в яри,
 стріхи сплела в полонинах...
 Взимку чіпля на ялинах
 інею соняшний грим.
 Такого білого дня,
 через сніги навмання,
 виринаючи із сугробів,
 до сельбуду прийшов
 хлопець:

капці без підошов,
 вітрами розстріляна рбба...
 Оглянувся на ліси
 іней з коміра обтрусив,
 і, виграючи зубами чечотку,
 виголосив отаку промову коротку:
 — Я в Осиках ніколи не був
 та й бути не мав охоти,
 і не тому забрів у сельбуд,
 що без міри люблю культроботу.
 Справа проста: прийшла зима—
 мене витурих мій хазяїн:
 родини нема,

хати нема—

а зима!

Я подумав: ближче до мас,
веселіше й мерзнути вкупі.
Так рішивши, товаришу любий,
прийшов до вас.
Можу витопити піч,
можу спати цілу ніч,
можу зайця знайти в порошу—
багато дечого можу...

Що йому справді сказать?
Хоч з хлібом і дуже скрутно,
та дарма:

де виживе зав—
там виживе й заступник.

II

(ЛИСТ ВІД ОНИСЬКА)

„Я сиджу на губі, Гукай!
За вікном сонце і стиглі сливи...
Ти подумай, яка,
друзе мій,
несправедливість!
На світанку учора в ліс
ми пішли.

Поціляли в кружала.
Із коліна в мішені плювали злість.
Тупцювали.
Ходили.

Лежали,
Острови урочистих ялин,
Спеки мед на величних ялинах...
Милуватися ніколи...

Ми пішли
із багнетами проти „синіх“.
Я гукав, я стріляв, як усі,
атакуючи шанці „ворожі“...
Ти попав у такий куток хороший,
що здивований сів.
Гукаю! Ти знаєш свою Волинь—
якби бачив, не був би на мене злий!
Гукаю! Не можеш собі уявить,
що то був за краєвид!
Одне слово, одклав я рушницю набік,
розшукав олівця,
що носив до речі,
ліг на скелі під обід,
а кінчив малювати під вечір.

Білу спеку густі паруси
залили смолоскипами рижими.
Задивилися зорі на ліси,
забігали тіні мишами.
Прохолода глибока в ярах залягла.
І вночі лиш до „синіх“ та наших
я до табору причвалав,
загубивши в лісі патронташа.
А тепер на „губі“, Гукай!
За вікном плисові, стиглі сливи...
Ти подумай,
яка,
друже мій,
несправедливість!
Ти подумай лишень—
ну коли б
я знайшов у лісах удруге
гурт таких урочистих ялин
і скелю таку й яругу?
Може й десяток літ
шукатимеш отакий краєвид!..“

Кажучи щиро вам,
жив малахольно трохи—
цей особливий диwak,
друг мій Онисько Грохоль.
Як агітатор і сельбудівський зав,
Я Ониськові тоді написав:

„Кажу тобі, як завсельбуд—
Ти червонармом добрим будь!
Як будеш диwаком—тобі
завжди сидіти на „губі“.
Покинь ти витівки старі!
В плодючім нашім краю
писальників і малярів
ми, друже, досить маєм.
Ти червонармом добрим стань,
wartовим нашим смілим!
Бо можуть вороги міста
вогнем засипать білим.
І краєвиди наші всі
гарматами поносять...”

А краєвидів і лісів
В Комуні буде досить!

НА ДОПОМОГУ ДОНБАСОВІ

(ФРАГМЕНТИ З ПОВІСТИ)

Злива затопила дорогу, розмила шосе. Похмуре поле здалося сірим і понурим. Був холодний ранок, по-літньому довший, по-осінньому сльотний.

Під косими струмками дощу до Білгорода наближалася кінна валка радгоспу „Червона зоря“. Хурщики перемерзли, щоб нагрітися, вже й уваги не звертали на калюжі, бігли по таких само жалюгідних коней, що йшли труськом.

До Білгорода залишалося з чотири верстви, коли, несподівано, за повороткою дороги виткнувся дивовижний повіз. Це був автомобіль, але й мотоцикл нагадував він дуже мало. Три колеса на пневматичних шинах — одно спереду, два ззаду, в них крісло, мотор... Кермо куди довше від звичайного... Але це вразило хурщиків, не те також, що машина застрягла в якійсь баюрі, — вони звикли обганяти прудкобіжні автомобілі, ніяк не виходять переможцями в боротьбі з нашими дорогами. Візників здивувало те, що в кріслі повозу сидів здоровий чоловік, плечистий чоловічина в шкур'яній куртці, у шкур'яних чобітах, і посміювався, наче на землі нічого приємнішого немає, мокнути та мерзнути серед гидотної дороги. А дівчинка — хіба підліток років шістнадцяти — видимо спутниця чоловіка, в шкур'яній куртці, насаджувалася, силкуючись зрухнути повіз.

Селяни зирнулися між собою, і кожний з очей другого зрозумів, що ніхто не похвалить веселого настрою здоровенного дяді, що так одверто експлуатує слабовиту дівчину. І от, коли злякані коні, налягаючи на праві голоблі й косячки зляканої сїні, зрівнялися з повозом, статечний Іван Забілін витиснув доповзкою мокрятину з борода та вусів і докірливо сказав по-жирові:

— Воно самому зштовхнути похватніше було б...

Пасажири усміхнулися, пхикнув і відповів:

— Це вже й казати нема чого, тільки от ноги не ходять...

Іван Забілін глянув на ноги подорожувача, і, не бачачи в них нічого особливого, зупинив коня, бажаючи видко особисто перекозачитися правдивості його слів. Поставали й інші хурщики. Хурщики оточили повіз, пильно роздивляючись на дивного подорожнього, на його спутницю та на невидану колясу.

Щоб розвіяти їхнє нерозуміння, чоловік у шкуряній куртці казав:

— Я — Радченко, Олександр Радченко. Чули, може? Богу-тарською дивізією командував... А це моя небіжка... Ноги про-тали, назавжди, поранення в хребтовий стовп... У мене під нога-ми нічого немає, все на кермо переніс, руками вправляюсь. А от, замість стартера, запалювання довелося перемкнути на хід... Дівчинка на рівному місці впорувалася, а тепер, як загрузли, їй ослабла, і стоїмо тут більш як годину.

Хурщики зніжковіли зирнулися, наче соромно їм зробилося з свої підозріння, та, не кажучи й слова, натиснули на повіз і штовхали колеса з ями. Машина зачмихала, зацокотіла й поко-илася дорогою на Харків, залишаючи за собою сірувато-синю марку бензинового диму.

— Щасливо! — крикнув, обернувшись Радченко й махнув рукою.

— Щасливо, товаришу! — хором відповіли хурщики.

Всю вже потім дорогу розмовляли вони про товариша Рад-ченка. Серед них трапилися такі, що знали його від людей. Ван Забілин одного не міг зрозуміти:

— Якщо, скажімо, ніг у мене немає, то мене хоч як годуй, радіти вже не мені доводиться... А цей товариш все посміхає-ться, а говорить, мов пісеньку наспівує...

Приблизно по годині після описаної тут зустрічі на майдані Рози Люксембург у Харкові біля „Селянського будинку“ стов-илася юрба. Всім хотілося поглянути на дивовижний повіз і, ще більше, на дивного пасажира. Машина всім своїм виглядом, мов жива істота, говорила про тяжку втому; заболочена, задим-лена, вона так і просилася до гаражу. Але пасажир, все ще чокрий і брудний, весело посміхався й бадьоро відповідав тому чи іншому, цікавому:

— З Москви... Просто з Москви... Третій день у дорозі.. Та ось завищали двері „Селянського будинку“, і до машини підійшли небіжка товариша Радченка, міліціонер та завідувач будинку. Міліціонер зайшов з одного боку, завідувач будинку підійшов з другого, — вони бережно підхопили приїжджого під коліна, під спину, а він обняв їх за ший, і так ото двоє чоло-віків, захилюючись, понесли товариша Радченка сходами до при-дленої йому кімнати № 34.

Дівчинка сіла на шоферським місці, попросила людей, що все стояли, штовхнути машину й зручно провела її крізь вузькі ворота в двір. Натовп розійшовся.

* * *

Поранок будив сонні вулиці. Пирхали перші автомобілі, десь погуркував трамвай, перші пішоходці поспішали на роботу, на базар, — кожний до свого діла. Біля непоказаного двоповерхо-го будинку по вулиці Карла Лібкнехта зупинилася дівчина-дідіток, вдягнена дуже невибагливо, навіть бідно, перевірила

ще раз адресу на конверті й рішуче натиснула гудзик, де прибита була карточка з написом: „В. О. Гаркавенко“. Ком за жінкою, що відчинила двері, дівчина зійшла на поверх, пройшла в велику, напівпорожню кімнату і, не даючи, почала чекати на чоловіка, що ім'я його — „Волод Олександрович Гаркавенко“, написане було на її конверті.

Товариш Гаркавенко не змусив довго на себе чекати. чистий, огрядний, з голеною головою й енергійним обличчям, що йому трохи кирпатий ніс надавав виразу бадьорої душности, він вийшов із суміжної кімнати в військовій одязі, встигши навіть підперезати захисного кольору гімнастерку.

Дівчина спитала:

— Ви будете товариш Гаркавенко?

Почувши ствердну відповідь, вона подала йому конверт.

— Від кого? — коротко спитав товариш Гаркавенко, рідко чатуючи листа.

— Від товариша Радченка.

— Сашко приїхав?! — скрикнув зраділо товариш Гаркавенко. Він швидко перебіг очима по рядках і вдоволено пробуболював:

— Ага... Це він добре придумав...

— Перекажіть, що о дванадцятій прийду.

Дівчина попрощалася.

Такі листи доручила вона цього дня ще двом героям мадянської війни — товаришам Сіверсу та Сорокину, що разом з товаришем Гаркавенком являли собою Тимчасову партійську комісію.

О дванадцятій дня один по однім посходили на третій верх Селянського будинку три старі бійці, червонопрапорці, три славетні командири партизанських загонів і перших сланих частин Червоної армії.

Товариш Радченко зустрічав кожного з усмішкою, кожну дружньо стискав руку. Плечистий, крутогрудий, він лежав на ліжку при вікні й оббирав складаним ножом картоплю. На столі біля ліжка сичав примус, а на нім стояла каструля, в якій варилася юшка.

— Люблю сам куховарити, — весело сказав товариш Радченко, коли гості, поприсувавши стільці, розмістилися округ примусу.

— За півгодини просимо до столу, — вів він далі, — борщ, картопля, аж-аж-аж... Дівчинка пішла до знайомих прати білизну, а я працюю. Кожна справа — насамперед справа. Чи так я кажусь? — спитав він, кидаючи до каструлі останні скибочки картоплі.

— Ну, ти, брат, відомо, на все здатний, — добродушно сказав товариш Гаркавенко.

— На все то на все, а от на ноги занепаваю...

— Ти й без ніг гаразд справуєшся, — сказав товариш Сіверс, глибоко затягнувшись цигаркою.

— Принаймні не плачу по них... Тепер ось що, друзі, котив я до вас, щоб іти на Донбас. Не стерпів... Реве Донбас, кличе на допомогу... Прорив... А кого це обходить? Насамперед себе, обходить, мене обходить. Я під Ясинуватою три тижні з біл...

б'ився... Мої богурчарці доброго хлосту дали білим... А чим тепер не війна? Війна за всіма правилами, а раз війна, значить: лагодься, старий собако Радченку, на війну. Я й так дивуюся, як це ви досі не відгукнулися на відозву ЦК!

Товариш Гаркавенко протягнув:

— Як не відгукнулися? Відгукнулися, наші хлоп'ята другий уже тиждень б'ються з проривом на заводі „Серп і молот“. Ми вже й про Донбас думали...

— Отже, діло буде,— бадьоро сказав товариш Радченко, помішуючи ложкою в каструлі.

— Мій план дуже простий. У Люботині, в Огульцях є багато богучарівців, бойові хлопці. Їм тільки моргни, і вони ладні до бою. Поїдемо ми з вами до Люботина, скличемо хлопців, поговоримо та й—гайда в Донбас! А тим часом напишемо до Богучар...

— Мені б на Кременчуччині тільки з'явитися,— роздумливо сказав товариш Сорокин,—багато б своїх хлопців зібрав.

— А я змотаюся на Волинь, там мої хлопці осіли,— сказав товариш Гаркавенко.

— А я харківських позбираю,— докинув товариш Сіверс.

— Тільки ось що, товариші партизани, будь ласка не партизаньте,— півжартома, півповажно сказав товариш Радченко, напамповуючи примус.— Раніш треба узгодити з відповідними органами. Наші хлопці всі тепер на роботі, всі, напевне, ударники... Так просто зібрати не дадуть, та й не можна цього робити...

— З цим ми всі згодні, зв'яжемося й проробимо,— сказав усміхаючись товариш Гаркавенко, пристукуючи долонею об долоню,— а тобі, Сашко, доручаємо покищо варити борщ,— і він дружньо поплескав Радченка по черепу.

Радченко доварював свій борщ насамоті, коли в двері стиха постукало.

— Можна!— скрикнув товариш Радченко,— увіходьте!

Двері помалу відчинилися й у кімнату просунулося чиесь жовте, вухасте обличчя. Покрутивши носом, прибулий втупився в товариша Радченка маленькими, неспокоїними, каправими очницями й підлесливо спитав:

— Товаришу командире, дозволите ввійти?

— Та входи!

Чоловік зачинив за собою двері й човготкою ходою попрямував до ліжка. Був він невеликий на зріст, худорлявий, увесь якийсь розгвинчений, розхитаний, вдягнений у лохміття, що ледве-ледве нагадувало людський одяг.

— Що скажеш?— спитав товариш Радченко, роздивляючись одвідувача.

— Не впізнаєте, товаришу командире? А я ж Паньтюхин.

— Паньтюхин? Це котрий Паньтюхин, що кулеметником на штабній тачанці їздив?

— Атож, атож,— промовив зраділий одвідувач.

— Так це ти, Паньтюхин?

— Так точно, товаришу командире! Власною, сказати персоною,— сказав Паньтюхин, силкуючись козиритися й стукуючи одним шкарбаном об другий.

— Ну й вигляд же ти маєш, Паньтюхин! Ніякого військового вигляду немає, просто на босявку скидаєшся!

— Так точно, товаришу командире, босявка я й є... через неп...

— Ти, брате, не пятай, до чого тут неп? Чопка сморозразу видко...

— Так точно, товаришу командире, смочу... Є такий гринеп тут, сказати би, ні до чого...

— Так би й казав... Сідай, гостюй. От борщ закипить, обідаємо вдвох.

Паньтюхин нерішуче сів на краєчок стільця, наче лякаючись забруднити його штаньми, потім зненацька розсміявся.

— А здорово ми тоді від білоти втекли... Пам'ятаю машиною?

— А це коли в їхнє розташування заїхали?

— Так точно... Ідемо собі, ідемо, роз'їзд на горі — от другий... Ви кажете „наші“, а Мищенко „ворог“... Все дно заїхали... А коли вже оточили нас, і кулемет наставили, і машина стала... Я думав, кінець і вам, і мені, Паньтюхинові... Нічого не вдієш... А ви ще й на милицях були... І як це ви встигли мавзера в лоб кулеметника поцілити, коней постріляти? А ви потім: „Стій! Стій! Сяку таку вашу!“ А ви: „Стояв, не чекав, тепер не буду і поготів!“ Ну й гнали ж ми, просто мої крилах, а не на колесах... Шофер, бідолаха, кулю в спину став, та не піддався, аж поки до штабу не допер... Вижив він тоді...

— Вижив... Герой тепер... Академію генерального штабу кінчає...

— А я от у босяках... Випадково довідався, що прийшов мовляв, такий собі командир мотоциклом, з орденами, здорові ноги — ні тпру, ні ну... Зразу подумав про вас, і бачу, що не поплився... Дуже приємно побачитися.

— А мені от, щиро кажучи, неприємно тобе, Паньтюхину, такому вигляді здибати! Під такий час і ти ото так берешся пустився... Я, братику, теж вмію палю забити...

— Пам'ятаю, пам'ятаю, — захоплено перебив Паньтюхин, склянка спирту 96° на долоню та, не закусуючи, як цукерку.

— От, а розуму не пропив... А що після операції я й мильнич позбувся, то цілком кинув цю звичку... Хоч чоловік я дебет, а з суму щоб була часом не звикнути... Хоч, сказати, і сумувати таки мені ніколи. Я, брат, Паньтюхин, винахідником збився... У мене тепер патенти є... Все більше з військової справи. Я, братику, таку гранату винайшов, що — тютю... Кілометр дії при вазі в кілограм... Із звичайної гвинтівки жарить... Я спробував циркуляцію в паротягових казанах... Голівчина, братику, працює... А тепер, от, думаю, який би це його апарат приробувати, щоб самому хоч на милицях ходити.

Радченко всміхнувся й покуштував борщ.

— Ну, брат, за п'ять хвилин готово... Достань он у тій шух-
міді миски, ложки там є, хліба наріж... Та почекай, рушник он
мило, піді руки раніш помий... Та обдивись себе, може воша
є лазить... Все ж таки, хоча й п'єш ти, а негаразд так.

Паньтюхин загорзався на стільці, потім скочив і похапливо,
схватувшись показати, що він не забув елементарних правил при-
стойности, почав чепурити на собі шматяне дрантя, що стано-
вило його костюм. Потім, схопивши рушника й мило, зник за
верима, крикнувши:

— Я зараз...

Паньтюхин помив не тільки руки, а й обличчя, примочив і
голлосся, розчесавши його там же, в убиральні, рештками гре-
нця, що завалыве в якійсь випадково зацілілій кишені. Свою
вручну, надто вже нечупарну й рвану, одежу він сховав десь
прогого, у якійсь комірчині, і з'явився тепер перед очі свого
лишнього командира в ціленькій ще, але дуже брудній гім-
настерці, що наполовину тільки покривала лахміття штанів, у
правно скручених, але обгризенних обвитках, навіть в паску,
о він перемістив його спід гімнастерки назовні. Такий о він
поки скидався вже на робітника, що чи то вийшов от-от із
карні, чи то врятувався від катастрофи. Тільки багрові на-
рески під очима та землясто-жовтий колір обличчя зраджу-
вали в нім алькоголіка.

Силкуючись не доторкатися буханцем до своєї одежі, Пань-
тюхин нарізав хліба великими товстими скибками, поставив на
стільчик біля ліжка тарілку, сіль; накрив для себе прилаш-
тував на столі, присунувши його також до Радченкової постелі.
О тому взлися вони до їжі. Паньтюхин увесь час прихвалював
борщ, а Радченко, підлещений та задоволений, поблажливо
осміхався.

— Я, товаришу Радченко, давно такого борщу не кошту-
вав, — казав, витираючи щетину над губами, Паньтюхин. Дійсно
ке, що ви й швець, і жнець, і на дуду ігрець... Мені б, това-
ришу Радченко, до лазні сходити, попаритися... Тільки білизни,
розумієте, немає... Якось дали мені в соцзабесі сорочку й під-
танки, та не було грошей на мило, на лазню... Пропив під-
танки, думав хоч сорочку змінити... Та з досади й сорочку
пропив... Уже три місяці не мився в лазні, а ночую в ночліжці...
там дивляться на мене що партизан старий, знають, сволота,
про орден знають, гаддя! — так, падлюки, на нари не пускають, —
займано — кричать, а щойно під нарами я нечутенний засну,
ж гаддя цюркати на мене, ходять... А потім і винуватого не
знайдеш... „Не знаємо, кажуть, хто тебе злив“.

Радченко раптом звівся на лікті, заскреготів зубами й шпур-
нув ложку на підлогу.

— Ти, що ж це, в сяку-таку твою душу! — до чого допився,
парюко!

Очі запалахкотіли, заблищали, обличчя його зробилося
рашне, наче скам'яніло, тільки ніздрі ходором ходили та зуби
скреготіли люто.

— Пристрелити тебе, гадину! Щоб не продавав, свого ймення партизанського, щоб ордена нашого не ганьбив.
І тремтячою з нетерплячки й злости рукою він дістає подушки бравнінга.

— Ех, Паньтюхин...

— По правді, робиш, Сашко...— сказав Паньтюхин, почено й покірливо похнюплюючи голову, — мені дорога звісна... Не прокляну, стріляй...

Радченко спустив руку...

— Гарний боець ти був, Паньтюхин, і дисципліну розумієш краще за іншого... І тоді, бувало, запивав, але, пам'ятаєш, тільки „крапка“!— і ти кидав... Товаришів не було тут біля. Паньтюхин, от ти й того... розпився.

— Слушно, слушно, товаришу командире, слушно, товаришу Радченко, важко мені було одному, діла собі до мислі не йшов, товаришів порозгублював, і почав я шалатися, стає капіталом жити. Туди з'явився: „дайте, мовляв, партизано-богучавцеві допомогу“!— і дадуть, у другім місці, у третім... Хліб легший, досада велика, і почав я пропивати все, що збралося. Так от і дійшов я до такого свого стану... І якщо ти, товаришу командире, застрелиш, гаразд зробиш... Сам розумію, що ганьбить своє славне бойове ім'я богучарця-червонопрапорника.

Обличчя Радченкові стало раптом застигло, пополювало навіть...

— Слухай, ти, Паньтюхин, — сказав він хрипко, — орден пропив? Де орден?

— Орден? — Паньтюхин хитро засміявся. — Ну, товаришу Радченко, цього я від тебе не сподівався, щоб такі запити питувати... Орден я, брат, сховав, у землю закопав... Там, у наочліжки палатка стара стоїть, так я вночі, коли побачив, свідомості в мені більше нема, під палаткою й закопав орден у землю... І пенсію за орден не одержую... Ти про мене чого такого не думай, партизанського свого сумління я ще не втратив... Гроші потрібні до зарізу, а я до банку не йду, тим більше не хочу ганьбити свого ордена, он я який...

— Так от що я скажу тобі, Паньтюхин, ти мене пам'ятаєш? Крапка, Паньтюхин! Зрозумів? Крапка!

— А чи зможу витримати я, товаришу Радченко? Часу багато зминulo...

— А ми побачимо... Мусиш витримати, зрозумів? Мусиш Лусни, а витримай! Не витримаєш, приходь. — Радченко суворо глянув Паньтюхинові в лице. — Приходь, побачимо тоді...

Подумавши трохи, Радченко казав далі:

— Пам'ятаєш, як ми билися на прориві під Ясинуватом? Чи в личаках були, сніг, дощ, вітер... Набоїв мало, постачання ніякого. Билися? Скажи, билися?

— Так, точно, товаришу командире, билися! І здорово вбилися! — очі Паньтюхинові прояснилися, у них промайнуло щось схоже на світло. — Тобто, скажу я вам, веселі часи були... Вибачте: „Хлопці, постачання вже нам приготовлене!“ — Всі зраділи.

думують, чоботи, білизна, шинелі, шапки... Адже холодно було. Ви милицею на південь ткнули й пояснюєте: „Французи вже привезли постачання білим, а нам, виходигь, відняти треба“... віднімали, ого ще й як віднімали...

— Так ти слухай, Паньтюхин, не мотляйся здря... На Донбасі знову прорив... Зрозумів? Про відозву ЦК чув?

— Так точно, читав я про це в газеті...

— Гаразд, не патякай а слухай... Ми йдемо на допомогу Донбасові... При партизанській комісії формуємо вугільний батальйон... Богучарці теж їдуть, я вже маю від них звістку... Так от, старий бійцю Паньтюхин, лаштуйся в дорогу на пролив, знову під моїм командування битися будеш! Тільки пам'ятай... Крапка!

— Постараюсь, товаришу Радченко!

— Тепер от напишу тобі пару папірців... Треба ж тобі взутися, вдягтися... Щоб більше до ночліжки не ходити, крапка!

— Так точно, крапка!

Радченко написав на бланку „Командир Сорокової Богучарської дивізії“ два листи. У однім він прохав товариша Гаркавенка негайно дати одержувану до одягу, білизну та взуття товаришеві Паньтюхину — колишньому бійцеві Богучарської дивізії, що вирушає вугільним батальйоном до Донбасу, у другім — прохав завідувача селянського будинку дати приміщення тому ж таки Паньтюхину коштом партизанської комісії.

— Так от тобі маршрут, — сказав Радченко, передаючи Паньтюхину два конверти. — Спочатку на Сумську 16 — до Гаркавенка, потім підеш у церобкооп, пошукаєш одержувану, не вдягай її, поки в лазні як слід не помийся... Зодягнешся, підеш відкопаєш свій орден, тоді вже зголошуйся красунем сюди, одержуй ліжко й прихось до мене на огляд. Зрозумів? Так я пояснив?

— Так точно, товаришу командире! Все виконаю як слід...

— Дивись мені! А тепер, гайда, та повертайся по-партизанськи, чого як баба ходиш? Марш! — і Радченко розреготався, коли Паньтюхин, силкуючись набратись бойового вигляду, хвацько пристукнув шкарбаном об шкарбан.

Паньтюхин виходив з трохи порожівим лицем, з трохи просясненими очима.

* * *

Холодним півзимовим-півосіннім ранком починався вересневий день. На майдані Люксембург, де поряд щойно побудованих будинків валили старі кам'яні крамниці, розчищуючи місце новому Харкову, як завжди шастали авто, ревли вагони трамваїв, мегушилися численні пішоходці й нескінченними валками тяглися навантажені всіляким вантажем вози.

Чепурний жовтий „Фіат“, полишаючи по собі хмару синього диму, з хрипким ревом обминув незадеревлений ще скверик і зупинився на привході „Селянського будинку“. З машини вийшли товариші Гаркавенко й Сорокин. Вони ввійшли до бу-

динку й через кілька хвилин вернулися, несучи на руках, кріслі, товариша Радченка. Не зважаючи на вогку й холодну, той був зодягнений легенько: шкуряна пригорта ку без ніякої підбивки, такий само шоферський шолом, на ньому що теліпалися туди й сюди,—високі шкуряні гетри.

— Спиною, спиною вперед,—прошепотів він, побачивши носії його стали просто машини, не знаючи, яким чином містити в ній свою ношу. Шофер скочив під дашок, притулюючи руки, товариші Гаркавенко й Сорокин подали Радченка спина вперед, шофер підхопив його під пахви, Гаркавенко підштовхнув і товариш Радченко опинився нарешті на шкурянім сидінні і обіч товариша Гаркавенка. Він ввесь час усміхався й жартував.

— Ну, що, Радченко має вагу?

— Замучив,—всміхаючись йому на відповідь і засапує, говорив Гаркавенко.

Рикнув ріжок, машина сковзнула повз вагони, зручно вилетіла в натовп і випірнула вже за мостом на вулиці Свердлова. Повним ходом на гору, потім з гори,—пішли маленькі домочки передмістя, села... Понад тридцять кілометрів йшла машина можливою дорогою, поки не зупинилася в Люботині біля поверхового будинку, що належав колись поміщикові й де збирався тепер клуб залізничників.

Назустріч виросли робітники в чорних піджаках, у шапках, деякі в службових картузах.

В натовпі чувся шепіт:

— Радченко приїхав...

Потім, зміркувавши, що Радченка треба нести, що сам не ходить, всі метнулися допомагати товаришам Гаркавенку та Сорокину. Радченко, як на крилах, перелетів у невеликий залу для глядачів, де й зостався на одному з найближчих стільців.

Збори почалися з доповіді товариша Гаркавенка про завдання партизан „перед лицем труднощів на господарському фронті в зв'язку з відозвою ЦК.

— Як билися ми за можливість будувати соціалізм, так тепер битимемося вже за саму побудову соціалізму,—завершив коротку доповідь товариш Гаркавенко. — Хто хоче висловитися?

— Дозвольте я скажу.— На естраду зійшов високий, чистий Оксент Вовк—колишній боєць Богучарської дивізії. Діло воно, звичайно, слушне, треба нам їхати на Донбас, показати, як слід по-справжньому працювати... Тільки одне скажу, що родини наші залишаються голі й босі... Якщо й діти не ходять до школи через чоботи, то як не буде нас, всім нікому буде й потурбуватися... Тільки я не до того що, мовляв, якісь умови ми ставимо, а до того, щоб звернули, а їхати, хоч так, хоч інак, треба...

Його змінив куций мужичок Сіриков, з вигляду звичайний чоловіча, а насправді завзятий боєць і безстрашний рубака.

— Товариші, як ми тут, сказати, всі свої зібралися, нічого, значця, нам соромитися, а треба правду говорити,

она є... Я от мужикую, до колгоспу, звичайно, перший вступив...
орік не вродило в нас, важко доводилося.. Тільки носа ми не-
нюпимо... Тільки от доручають мені оплатного листа, щоб
платив я сорок вісім карбованців єдиного податку за цей рік,
я знаю, що за наказом нашої радянської влади червоних пар-
тизанів од цього податку звільнено, і ще те знаю, що з колго-
спників недоплати знімаються. От прихожу я до сільради й
дажу голові: „Зніми, мовляв, з мене податок, як єсть я пар-
тизан і колгоспник“... А він мені: „Це нам до діла не доходить,
до ти єсть партизан... Плати та й по всьому“!— Так це неспра-
ведливо, я вважаю, супроти таких товаришів треба справжніх
аходів ужити... Ага, про прорив... Так це, звичайно, справа
принципова, тому що, коли не ми, так хто ж, сказати, буде
перший?

— Товариші,— почав Паньтюхин, що змінив Сірикова. (Він
ув зодягнений у чисту одежу, на грудях його скромно мигтів
орден Червоного прапора)— Дозвольте й мені сказати кілька
лів, як я розумію тепер наше завдання. Я от пропащий був
оловік, босяк босяком,— і ніхто мені не міг допомогти, хоч і
омагали... До диспансеру посилали, я скло бив, лікарів лаяв;
одежу видавали, пропивав; роботу давали, псував. Босяк
ув... А тепер ось приїхав наш дорогий командир, товариш Рад-
ченко, й сказав, що я є боець Сорокової Богучарської дивізії, а
це розуміти треба, що я боець, а не босяк... А як боець, так
й, виходить, потрібний пролетаріатові в світовому масштабі, ре-
волюції потрібний. І той соціалізм, що за нього ми віддали все,
це для себе, звичайно, а для світового пролетаріату, що пере-
буває в експлуатації міжнародного капіталу, соціалізм той
страждає від шкідників у-Донбасі, а це вам не казнащиця—Донбас,
товариші, це є кам'яновугляне серце світового масштабу, і ми
там лили свою кров, і наші там найкращі товариші лежать,
дорогі товариші! І ось перед нами товариш Радченко, що є
перой ще з п'ятого року — матрос, що безбоязно вів нас і зав-
жди виводив, і завжди був у перших шерехах, хоч і вимагали
ми, щоб він себе поберігав... І згадайте, товариші, як товариш
Радченко, коли його здобнули з коня мамонтовські банди,
вернувся до нас на милицях і знову вів нас, не захотів сидіти
в тилу, коли революція в небезпеці була, а зостався з нами до
цілковитого переможного кінця, тепер знову не хоче сидіти на
пенсії, а кличе нас разом з товаришем Гаркавенком, з товаришем
Сорокиним, що вони є бойові наші командири Червоної армії
з першого дня Червоної гвардії, іти знову в Донбас, що закрі-
пити нашу першу перемогу, тож нема чого дивитися нам на цю
білогвардійську наволоку, що хоче тепер вона вкусити нас за
ногу, а ми підем, як ішли, візьмем обушки намісто гвинтівки і
ідемо темпи, щоб Донбас аж гув, щоб не було проривів.

Здавалося, що Паньтюхин виріс. Жовте його лице налилося
кровою, справжніло, було майже страшне у своїй напрузі,
рукою він стукав по пюпітру, а ноги його нетерпляче приту-
пували.

Останні його слова покриті були вигуками:

— Та про це ніхто не каже, авжеж підемо... Підемо!

У прикінцевім слові товариш Гаркавенко з'ясував, що родина партизан, які вирушають до Донбасу, видаватимуть спеціальні посвідки на користування пільгами нарівні з родинами учасників, що партизанська комісія візьме на себе клопіт про те, що партизани, нарешті, одержуватимуть за свою роботу платіж й пересилатимуть, звичайно, її своїм родинам...

За два дні ешелон вирушив до Донбасу, і Паньтюхин узяв на себе роль коменданта ешелону. І ця роль не дозволила йому покищо „освіжити“ горло.